Universiteit Leiden
The Netherlands

Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934

Weevers, M.H.A.C.

Citation
Weevers, M. H. A. C. (2025, January 28). *Gevangenis of toevluchtsoord?: Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/4178208

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/4178208

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 1. Inleiding

1.1 'Ongeschikt om enige arbeid te verrichten': Maria Stoker

Toen Maria Stoker in 1899 op 64-jarige leeftijd overleed, had zij het grootste deel van de laatste elf jaar van haar leven doorgebracht in een rijkswerkinrichting (RWI). Zij was afwisselend veroordeeld voor zwerven of bedelen met tussenpozen van meestal enkele weken.

Maria kwam in 1834 in Assen ter wereld als dochter van Jan Stoker, gerechtsdienaar. Haar moeder, de tweede echtgenote van haar vader, overleed vijf dagen na haar geboorte.[1] Toen Maria negentien jaar oud was stierf ook haar vader. Deze was inmiddels hertrouwd en op dat moment werkzaam als cipier.[2] Twee jaar later, in 1856, trouwde zij, in de huwelijksakte genoteerd als dienstmeid, met de dertien jaar oudere schoenmaker en weduwnaar Jannes Hilbrand.[3] Drie maanden na de huwelijkssluiting kwam de eerste van hun zes kinderen ter wereld.[4] Van deze kinderen zouden er minimaal vier voor hun tweede jaar overlijden. Jannes stond vanaf de geboorte van hun tweede kind afwisselend als polderwerker of arbeider geregistreerd. In 1873 dook Maria op in het Algemeen Politieblad: 'thans waarschijnlijk in Drenthe zwervende, waar zij vele familiebetrekkingen heeft'. Zowel zij als haar man werden gezocht voor diefstal.[5] In 1888 belandde zij, inmiddels weduwe en vermeld als werkvrouw, voor de eerste keer in de RWI, veroordeeld voor bedelarij door de rechtbank van Den Haag.[6]

Tegen het einde van haar vierde verblijf in de RWI in 1895 kwam Maria in contact met het Leidse damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG). Dit comité bood de vrouwen in de rijkswerkinrichting hulp bij afloop van hun straftijd. Eén van de leden zorgde ervoor dat Maria naar Wagenborgen kon.[7] Hier richtte de 'Vereeniging tot Christelijke Liefdadigheid' zich op de verpleging van 'hulpbehoevenden'.[8] Ditmaal slaagde Maria erin twee jaar, tot 1897, buiten de RWI te blijven. Bij een volgend (zesde) verblijf in de RWI kwam zij in 1898 door gratie eerder vrij omdat, aldus de verklaring van de geneesheer van de RWI:

> De verpleegde Stoker, M, weder ingekomen 1 september 1898 ongeschikt is om enige arbeid te verrichten uit hoofde van een slepende longontsteking en een slepende maag-darm catarh en algemene vermagering en algemene lichaamszwakte. Gedurende haar vorige verblijf is zij van de 9 maanden 134 dagen in de ziekenzaal plus 3½ maand langer verblijf wegens ziekte toegestaan. Hetgeen zeker nog langer geduurd zou hebben, ware ze niet op 4 juli 1898 (tijdens mijn detachering in Oldebroek) naar het Academisch

[1] Geboorteregister Assen 1834, archiefnummer 0165.002, registratienummer 1834, aktenummer 50; Overlijdensregister Assen 1834, archiefnummer 0167.002, registratienummer 1834, aktenummer 42.
[2] Overlijdensregister Diever 1854, archiefnummer 0167.007, registratienummer 1854, aktenummer 27.
[3] Huwelijksregister Assen 1856, archiefnummer 0166.002, registratienummer 1856, aktenummer 37.
[4] Geboorteregister Assen 1856, archiefnummer 0165.002, registratienummer 1856, Aktenummer 122.
[5] *Algemeen Politieblad* 1873 in CBG-verzamelingen (online geraadpleegd).
[6] Wanneer Jannes overleed is onduidelijk: een overlijdensakte is niet gevonden.
[7] Inschrijfregister Damescomité, Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), Den Bosch, toegang 204, 024 Leiden, afdeling Genootschap 1857-1972, inventaris 2081. Register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting worden begeleid door het damescomité, 1892-1918, 1-193, nummer 33.
[8] Mr. J. Everts, *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland* (Alphen aan de Rijn 1940) B50.

> Ziekenhuis vervoerd teneinde geopereerd te worden aan een "hernia incarcerata" [beklemde breuk]. Daaruit, na drie weken ontslagen, is ze spoedig opgenomen in het huis van bewaring te 's Hage, waaruit ze hier op 1 september j.l. in zeer zwakken toestand aankwam, zoodat ik het zeer nodig oordeelde haar onmiddellijk in de ziekenzaal op te nemen.[9]

Ondanks haar slechte conditie had Maria de arrondissementsrechtbank in Den Haag in 1898 verzekerd dat zij tot werken in staat was, zo meldde het rapport van de officier van justitie. Nu bleek dat zij niet in een RWI thuishoorde, moest 'de zorg voor haar verpleging aan het armbestuur […] worden overgelaten'.[10] Het gevolg was dat Maria eerder vrijkwam. Drie maanden later stond zij echter weer voor de rechtbank, ditmaal in Amsterdam. Het zou haar laatste veroordeling tot 'opzending' zijn: zij overleed binnen zes maanden na aankomst in de RWI.

Bovenstaande geschiedenis roept de vraag op waarom een vrouw als Maria, chronisch ziek en oud, herhaaldelijk in een rijkswerkinrichting terechtkwam. Deze instelling was bedoeld voor 'luilevende armen' en uitsluitend bestemd voor mensen die in staat waren om te werken. Het is duidelijk dat Maria daar, in ieder geval de laatste vier jaar van haar leven, niet toe in staat was. Dit roept de vraag op of Maria's entree in de rijkswerkinrichting uitsluitend te danken was aan actieve vervolging door politie en justitie.

Maria is één van de 1029 vrouwen die tussen 1886 en 1934 geregistreerd stonden in de vijf inschrijfboeken van de RWI als opgezonden voor bedelen, zwerven of openbare dronkenschap. Zoals verderop in dit proefschrift blijkt, is de casus van Maria min of meer exemplarisch voor een groot deel van de vrouwen die in deze periode in een rijkswerkinrichting terechtkwamen. Het is niet verwonderlijk dat velen van hen arm en alleenstaand waren of zich hadden bezondigd aan (kleine) delicten. Wat wel opmerkelijk is, gezien het karakter en doel van de RWI, is dat veel van de RWI-vrouwen ook relatief oud en ziek waren of kampten met beperkingen.

Waarom deze vrouwen in een RWI terechtkwamen, is daarom de hoofdvraag van deze casestudie naar vrouwen en de rijkswerkinrichtingen in Nederland. Hadden Maria en haar lotgenoten mogelijk zelf op opzending aangestuurd? Mijn hypothese is dat voor Maria en meerderen met haar, de RWI onderdeel uitmaakte van hun overlevingsstrategieën. Deze hoofdvraag beantwoord ik aan de hand van de volgende deelvragen. Wat was het doel van de RWI en hoe zag de dagelijkse praktijk in de instelling eruit in de context van de Nederlandse samenleving in die periode? Wat was het profiel van de vrouwen die daar terechtkwamen? Welke verschillen waren er in profiel en behandeling tussen de vrouwen en de mannen die daar heen werden opgezonden? Of tussen de vrouwen die voor bedelen en zwerven, en zij die voor openbare dronkenschap vastzaten? Welke aanwijzingen zijn er dat vrouwen zelf een aandeel in hun opzending hadden? En wat was daarop de reactie van de staat en de andere betrokken actoren: pasten zij hun beleid aan en zo ja, op welke manier? Of berustten zij in dit oneigenlijk gebruik van deze straf? Tot slot wil ik kijken naar verschillen tussen de beginperiode en de

[9] Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie [periode 1876-1914], nummer toegang 2.09.05, inventarisnummer 2531.
[10] NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr 2531.

twintiger en dertiger jaren van de twintigste eeuw. Tegen het einde van de onderzoeksperiode waren ook de leefomstandigheden van de allerarmsten verbeterd. De vraag is welke gevolgen dat had voor het profiel van de 'opgezondenen', het beleid en de werking van de RWI.

1.2 Bedelarij en landloperij in historisch perspectief

Tijdens de middeleeuwen was bedelen en het geven van aalmoezen een algemeen aanvaarde praktijk. Christenen beschouwden armoede als een resultaat van het lot en ondersteuning van de armen als een religieuze plicht.[11] Onder invloed van verschillende factoren veranderde die houding vanaf de vijftiende en vooral zestiende eeuw: arme rondtrekkende mensen, bedelaars en vagebonden werden in toenemende mate kritisch bekeken.[12] Een belangrijke factor daarin was de migratie die een sterke groei van de steden tot gevolg had. Deze migratie was van belang voor de stedelijke economie en voor de instandhouding van de bevolking. Tegelijkertijd vormde het ook aanleiding tot zorgen over de grotere druk die dit legde op de stedelijke armenzorg.[13] Staten en kerken gingen ertoe over om mensen die rondtrokken in toenemende mate te stigmatiseren als lui. Soms stelden zij hen zelfs gelijk aan dieven en oplichters.[14] Om te voorkomen dat bovengenoemde groepen aanspraak zouden maken op de armenzorg gingen stadsbesturen ertoe over nadere voorwaarden aan de ondersteuning van de armen te stellen. Het behoren tot een kerk en lokale gemeenschap stond daarin centraal. De grens tussen gewenste en ongewenste migranten zou echter rekbaar en onderhevig aan verandering blijken, afhankelijk van de lokale en regionale context.[15] Daarnaast kwamen er allerlei wetten en lokale regels tegen landloperij. Deze praktijken waren wijdverbreid in West-Europa, hoewel er verschillen waren in timing en aard.[16]

In de noordelijke Nederlanden gaf de Reformatie een belangrijke impuls aan een meer rationele visie op de armenzorg. Dit resulteerde in een groeiend onderscheid tussen armen die ondersteuning verdienden, omdat zij zich naar de normen van de samenleving gedroegen en mensen die te lui waren om te werken.[17] De Engelse literatuur spreekt van 'deserving' en 'undeserving poor'.[18] In de negentiende eeuw gebruikten tijdgenoten in Nederland vaak de term 'oppassende' armen.[19] Andere veelvoorkomende kwalificaties zijn verdienstelijke en

[11] Pieter Spierenburg, *The prison experience. Disciplinary institutes and their inmates in early modern Europe* (Amsterdam 1991) 18

[12] Manon van der Heijden, *Civic duty, public services in the early modern Low Countries* (Cambridge 2012) 88; Frans Koenraadt, 'Vagebonden in woorden en daden, én in beelden. Van deerniswekkende drommel via vrijheidslievende romanticus tot zorgwekkende zorgmijder', *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 4:2 (2014) 29-52, aldaar 30; Spierenburg, *The prison experience,* 19-34.

[13] Bert de Munck en Anne Winter eds., *Gated communities. Regulating migration in early modern cities* (Ashgate 2012) 1-2.

[14] Margo de Koster and Herbert Reinke, 'Policing minorities' in: Paul Knepper and Anja Johansen eds., *The Oxford handbook of the history of crime and criminal justice* (2016) 268-284, aldaar 269.

[15] De Munck e.a, *Gated communities,* 4-5.

[16] De Koster e.a., 'Policing minorities', 270-271.

[17] Manon van der Heijden, *Civic duty,* 88; Robert Jütte, *Poverty and deviance in early modern Europe* (Cambridge 1994) 6; Manon van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2014) 186-187.

[18] Zie o.a. Steven King, 'Negotiating the law of poor relief in England, 1800–1840', *History* 96:324 (2011) 410-435, aldaar 410.

[19] Een voorbeeld hiervan is het damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen dat in hoofdstuk 9 uitgebreid ter sprake komt.

onverdienstelijke, fatsoenlijke en onfatsoenlijke of werkwillige en werkonwillige armen.[20] De 'onverdienstelijke' en de 'vreemde' armen kwamen niet in aanmerking voor ondersteuning. Zij waren het doelwit van de geboden en verboden van de autoriteiten.[21] Dit onderscheid tussen verdienstelijke en onverdienstelijke armen (waaronder migranten die ten laste van de armenkassen dreigden te komen) zou een belangrijke rol spelen in de geschiedenis van armoede, armenzorg en de bestraffing van bedelen en landloperij. In *Op vrije voeten?* schetsen Catharina Lis, Hugo Soly en Dirk van Damme hoe verplichte arbeid een steeds grotere rol ging spelen in de disciplinering van de paupers. Zwervende armen werden meer en meer gestigmatiseerd als ordeverstoorders en moesten worden omgevormd 'tot ijverige en ordelievende loonarbeiders'.[22] Voor degenen die zich overgaven aan dronkenschap, ledigheid of losbandig gedrag was het vrijwel onmogelijk om armenzorg te krijgen. Opsluiting met verplichte arbeid was voor hen de beste remedie.[23] Deze sociale politiek leidde tot toenemende polarisatie omdat de middengroepen zich met de bovenlaag identificeerden. De beoogde heropvoeding en disciplinering leidde in de zestiende eeuw echter nauwelijks tot structurele resultaten. De toenemende loonafhankelijkheid in de eeuwen daarna had tot gevolg dat grote groepen mensen voortdurend risico liepen tot de bedelstand te vervallen. Door de 'fatsoenlijke' en 'onfatsoenlijke' armen van elkaar te scheiden en laatstgenoemden op te sluiten en te werk te stellen, probeerden de elites de massa ervan te doordringen dat zij hun armoede aan hun eigen tekortkomingen te wijten hadden.[24] Deze 'grote opsluiting' was deels ingegeven door economische motieven: het creëren van een gedisciplineerd reserveleger aan arbeidskrachten. Politiek-ideologische drijfveren speelden echter ook een rol. Het waarborgen van de stabiliteit van de staat was daar een voorbeeld van.[25] In sommige landen en tijden overheerste het eerste en in andere het tweede motief.[26]

In het laatste kwart van de negentiende eeuw intensiveerde de preoccupatie met landlopers en bedelaars. Dit leidde in veel Westerse samenlevingen tot aangescherpte en nieuwe

[20] Patricia van den Eeckhout, '"De onbewoonbare krotten zijn etterende middens, waar al de ziekten van het sociaal korps gisten." De kruistocht tegen de krotwoningen in het interbellum' in: Jan Kok en Jan Van Bavel eds., *De levenskracht der bevolking: sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010) 321-352, aldaar 340; Catherina Lis, Hugo Soly en Dirk van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985).

[21] Leo Lucassen, 'Eternal vagrants? State formation, migration, and travelling groups in Western Europe, 1350-1914' in: Jan Lucassen & Leo Lucassen eds., *Migration, migration history, history, old paradigms and new perspectives* (Amsterdam 1997) 225-253; Rik Vercammen en Anne Winter, 'Een dwalend bestaan? Mobiliteit bij veroordeelde landlopers in België (1870-1914/30)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 13:2 (2016) 51-77, aldaar 74; Rik Vercammen, Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870-1930) (Dissertatie Vrije Universiteit Brussel 2014); De Koster e.a., 'Policing minorities', 270; Kristin O'Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds. Poverty and mobility in the early American Republic* (New York 2019).

[22] Catharina Lis, Hugo Soly en Dirk van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985) 68.

[23] Lis e.a., *Op vrije voeten?* 53-57, 66-67, 70-71.

[24] Ibidem, 67-70.

[25] Ibidem, 71-73 en 109-119.

[26] Ibidem, 110-119.

wetgeving en het ontstaan van nieuwe instituties.[27] Oplossingen voor het probleem van de landloperij waren onderwerp van internationale conferenties.[28] Evenals het geval was in veel andere westerse landen, waren de Lage Landen inmiddels uitgegroeid tot een eenheidsstaat met centraal gezag. Desondanks vormden de steden in Nederland in de negentiende eeuw nog steeds een factor van betekenis.[29] De armenzorg bleef op lokaal niveau georganiseerd en grotendeels in handen van de kerk en het particulier initiatief. Bevordering van economie en veiligheid was de taak van de centrale overheid.[30]

Bedelende, rondhangende of dronken mensen in de openbare ruimte verhielden zich slecht tot een geïndustrialiseerde samenleving waarin arbeidsdiscipline essentieel was en een vaste woonplaats de norm.[31] Aan de andere kant bracht de fluctuerende conjunctuur waarmee industrialisatie en commercialisering van de landbouw gepaard ging, steeds meer mensen in beweging, op zoek naar werk.[32] De beter gesitueerden hechtten in de overbevolkte stadsdelen een steeds groter belang aan decorum in de openbare ruimte.[33] Door de migratie die ook in deze periode hoogtij vierde, ontstonden krottenwijken in de overbevolkte steden. Hier woonden de armen in erbarmelijke omstandigheden dicht op elkaar. Dit was de aanleiding voor 'de sociale kwestie' die vervolgens leidde tot een beschavingsoffensief.[34] De bovenlaag van de samenleving legde de oorzaak van armoede bij voorkeur nog steeds bij het gedrag en het karakter van de armen en veel minder bij de ellendige omstandigheden waarin zij leefden. In het bijzonder bedelaars en zwervers moesten het ontgelden.

Evenals Paul Lawrence, meent Beate Althammer dat de overtuiging dat landloperij en bedelarij een voorbode vormden voor meer serieuze misdrijven een belangrijke oorzaak vormde

---

[27] Vercammen, Leven aan de rafelrand? 7-8; Vercammen e.a., 'Een dwalend bestaan?', 51; Beate Althammer, 'Transnational expert discourse on vagrancy around 1900' in: Beate Althammer, Andreas Gestrich, and Jens Gründler eds., *The welfare state and the 'deviant poor' in Europe, 1870-1933* (Springer 2014) 103-125; Sigrid Wadauer, 'Establishing distinctions: unemployment versus vagrancy in Austria from the late nineteenth century to 1938', *International Review of Social History* (IRSH) 56:1 (2011) 31-70; Beate Althammer, 'Controlling vagrancy. Germany, England and France, 1880-1914' in: Beate Althammer, Raphael Lutz and Tamara Stazic-Wendt eds., *Rescuing the vulnerable. Poverty, welfare and social ties in modern Europe* (New York Oxford 2016) 187-211; Paul Lawrence, 'The police and vagrants in France and England during the nineteenth century' in: Livio Antonielli ed., *Polizia, ordine pubblico e crimine tra città e campagna. Un confronto comparative. Stato, esercito controllo del territorio* (Manelli 2010) 49-60, aldaar 49-53.

[28] Vercammen, Leven aan de rafelrand? 7-8; Althammer, 'Transnational expert discourse', 103-125; De Koster e.a., 'Policing minorities', 271.

[29] Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam 2003) 168-169.

[30] Marco H.D. van Leeuwen, *De eenheidsstaat: onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Den Haag/Amsterdam 2000) 20-26.

[31] Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch sociologische studie* (derde druk; Amsterdam 1986) 157; Lawrence, 'The police and vagrants', 50; A.H. Huussen jr., 'Balans' in: R. Berends e.a. eds., *Arbeid ter disciplinering en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid 1823-1859* (Zutphen 1984) 100-104, aldaar 103.

[32] Lucassen, 'Eternal vagrants', 240.

[33] Clive Emsley, *Crime, police and penal policy. European experiences, 1750–1940* (Oxford 2007) 135.

[34] Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19e eeuw* (Amsterdam 2014) 175-179.

voor de intensivering van de vervolging hiervan.[35] De associatie van bedelende en rondtrekkende groepen met misdaad bestond al langer.[36] In Nederland is deze in de negentiende eeuw terug te zien in publicaties van tijdgenoten. Zo stelde Synco van Mesdag, voormalig geneesheer van de RWI: 'kunnen wij de vagebondage beperken, zoo bestrijden we tevens de echte misdaad.'[37] Een andere tijdgenoot, J. de Roos, was van mening dat 'bedelarij, vagebondage, openbare dronkenschap, om den nauwe samenhang met de eigenlijke criminaliteit, criminologisch ook groote betekeenis [hebben]'.[38] Nieuwe noties over het bestaan van een criminele aard en de gevolgen daarvan voor de degeneratie van het menselijk ras versterkten de zorgen die heersten bij de elites.[39] Ook Leo Lucassen wijst op de toenmalige associatie van arme migranten met criminaliteit.[40] Dit vormde in veel landen de rechtvaardiging voor zwaardere maatregelen. Margo de Koster en Ayfer Erkul tonen echter aan dat slechts één op tien van de (door de politie) opgepakte zwervers en bedelaars in Brussel en slechts enkele arrestanten in Antwerpen andere delicten hadden begaan.[41] Vercammen signaleert daarentegen dat van de mannen die in één van de Rijksweldadigheidskoloniën in België terechtkwamen, meer dan de helft zich eerder in hun leven schuldig gemaakt had aan andere delicten. Veroordelingen voor dronkenschap, gevolgd door die voor diefstal en kleine geweldsmisdrijven ('verwondingen en slagen'), spanden de kroon. In deze gevallen leek vooral de combinatie van bovengenoemde delicten de kans om in bovengenoemde koloniën te belanden te verhogen. Dit was vooral aan de orde als het plaatsgenoten betrof.[42] Een steekproef uit de signalementskaarten van de mannen die tussen 1896 en 1901 in Veenhuizen waren opgenomen laat zien dat slechts zestien procent een strafblad had.[43] Dit was vaker het geval bij de jongeren onder hen. Dit kan betekenen dat de kans op opzending bij deze groep groter was als zij al andere delicten op hun

[35] Beate Althammer, 'Roaming men, sedentary women, the gendering of vagrancy offenses in nineteenth-century Europe', *Journal of Social History* 51:4 (2018) 736-759, aldaar 736; Beate Althammer, 'Transnational expert discourse on vagrancy around 1900' in: Beate Althammer, Andreas Gestrich and Jens Gründler eds., *The welfare state and the 'deviant poor' in Europe, 1870-1933* (Basingstoke 2014) 103-125, aldaar 108-109; Lawrence, 'The police and vagrants', 53-54.

[36] Ariadne Schmidt, *Prosecuting women. A comparative perspective on crime and gender before the Dutch criminal courts, c.1600-1810* (Leiden 2020) 92-93; Anne Winter, '" Vagrancy" as an adaptive strategy. The duchy of Brabant, 1767-1776', *International Review of Social History* 49:2 (2004) 249-277, aldaar 250-252.

[37] Synco van Mesdag, 'Iets over landlopers en bedelaars', *Tijdschrift voor Strafrecht* 15 (1903) 215-246, aldaar 231.

[38] J.R.B. de Roos, *Inleiding tot de beoefening van de crimineele aetiologie met gebruikmaking van Nederlandsche gegevens* (Haarlem 1908) 5.

[39] Margo de Koster en Ayfer Erkul, 'Removing local nuisances, arresting masterless strangers, and granting 'nights on request', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (TSEG) 20:1 (2023) 121-152, aldaar 128.

[40] Lucassen, Eternal vagrants?', 241.

[41] De Koster e.a., 'Removing local nuisances', 136.

[42] Vercammen, Leven aan de rafelrand? 177-206.

[43] De signalementskaarten bevatten nauwkeurige persoonsbeschrijvingen. Doel was de opsporing van criminelen gemakkelijker te maken. Nederland voerde deze in 1896 voor een korte periode in: vingerafdrukken bleken al gauw een effectievere methode om (gewezen) criminelen te identificeren. Zie Egbert-Jan Brink, 'Menschenmeting en menschenherkenning, opkomst en ondergang van de Bertillonage, *Spiegel Historiael* (1997) 264-269.

naam hadden staan.[44] Behalve met andere vormen van criminaliteit associeerden tijdgenoten landlopers ook regelmatig met ziektes.[45] Dit was in het bijzonder het geval tijdens de cholera-epidemieën in Amerika. Door hun slechte conditie (als gevolg van armoede en ontberingen) waren landlopers vaak extra bevattelijk voor besmetting.[46]

Toepassing wetten tegen landloperij en bedelarij

De vage omschrijving van landloperij had tot gevolg dat, afhankelijk van tijd en plaats, meerdere groepen die de autoriteiten als een bedreiging voor de (lokale) samenleving beschouwden onder deze categorie konden vallen. In vrijwel alle landen kende deze de volgende elementen: rondzwerven zonder middelen van bestaan, vast werk of vaste woonplaats.[47] Rik Vercammen en Anne Winter nuanceren voor België het beeld dat de gearresteerde bedelaars voornamelijk uit rondtrekkende mannen bestonden: zij vormden slechts een kleine minderheid van alle veroordeelden. De mannelijke bevolking van de Belgische rijksweldadigheidskoloniën rond de eeuwwisseling was veel diverser. Vercammen verklaart deze diversiteit door te wijzen op de uiteenlopende manieren waarop de politie de vage wetgeving tegen landloperij gebruikte om mannen te arresteren die men als een last beschouwde. Op het platteland betrof dit overwegend vreemdelingen en in de steden inwoners die regelmatig kleine delicten pleegden.[48]

Kristin O' Brasill-Kulfan introduceert het begrip 'indigent transiency' in haar onderzoek naar landlopers in Amerika in de eerste helft van de negentiende eeuw. Onder dit concept schaart zij een veelkleurig palet aan armen: onder andere zwervers, weggelopen slaafgemaakten, contractarbeiders, arme migranten en rondtrekkende bedelaars. Zowel mannen als vrouwen als hele gezinnen maakten hier deel van uit. Zij waren op zoek naar werk of andere manieren om in hun onderhoud te voorzien. Het onderzoek van O'Brasill-Kulfan concentreert zich op de steden in het noorden en oosten van de VS: Philadelphia, Baltimore en New York. Hier bereikte het aantal rondtrekkende mensen in de twintiger en dertiger jaren van de negentiende eeuw een hoogtepunt. Als gevolg van aanhoudende economische crises vervielen steeds meer mensen tot extreme armoede. Alle bovengenoemde groepen hadden met elkaar gemeen dat zij een uiterst onzeker bestaan leidden en onderworpen waren aan diverse vormen van controle, regulering en bestraffing.[49] Dit was een gevolg van de discrepantie dat de arbeidsmarkt enerzijds afhankelijk was van de import van voldoende arbeidskrachten, terwijl

---

[44] Marian Weevers en Catrien Bijleveld, 'Schipbreukelingen van de maatschappij? *Justitiële Verkenningen* 35:2 (Den Haag 2009) 75-93, aldaar 85.

[45] Lawrence, The police and vagrants', 54-55.

[46] O'Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds,* 134-155

[47] Lawrence, 'The police and vagrants', 53; Paul Ocobock, 'Introduction. Vagrancy and homelessness in global and historical perspective' in: A.L. Beier en Paul Ocobock eds., *Cast out. Vagrancy and homelessness in global and historical perspective* (Ohio 2008) 1-34, aldaar 1; Vercammen, Leven aan de rafelrand? 12; Lucassen, 'Eternal vagrants?', 241; De Koster e.a., 'Policing minorities', 274; De Koster e.a., 'Removing local nuisances', 123; Julie Kimber, 'A nuisance to the community. Policing the vagrant woman', *Journal of Australian Studies* 34:3 (2010) 257-293, aldaar 278; Lerice de Castro Garzoni, 'At the borders of non-work: Poor female workers and definitions of vagrancy in early twentieth-century Rio de Janeiro', *International Review of Social History* 60:2 (2015) 193-224, aldaar 196-197.

[48] Vercammen e.a., 'Een dwalend bestaan? 74; De Koster, 'Removing local nuisances', 143.

[49] O'Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds*, 11-12.

aan de andere kant de armenzorg plaatselijk georganiseerd en gefinancierd was. Dit betekende dat werkloze armen om werk te vinden in beweging moesten komen, terwijl diezelfde mobiliteit hen aan vervolging voor landloperij blootstelde.[50] Afschrikking ziet O'Brasill-Kulfan als de belangrijkste functie van de vervolging van degenen die vielen onder de noemer 'indigent transiency'.[51] De vraag is uiteraard hoe effectief dit was bij mensen die vrijwel geen andere optie hadden om te overleven.[52]

Ook in de Amerikaanse context van begin negentiende eeuw kwam de definitie van landloperij neer op een versie van 'rondzwerven zonder middelen van bestaan' en was vervolging ingegeven door de angst dat arme migranten aanspraak zouden maken op de plaatselijke armenzorg. En ook hier was sprake van een ruime interpretatie van regels en wetten, waardoor de politie verschillende mensen om uiteenlopende redenen als landloper kon aanmerken en terugsturen naar hun plaats van herkomst of opsluiten. Vooral voormalig slaafgemaakten waren hier slachtoffer van.[53] Naast etniciteit was gender van invloed. De autoriteiten stuurden bijvoorbeeld gehuwde vrouwen en zelfs weduwen overwegend terug naar de wettige verblijfsplaats van hun (voormalige) echtgenoot.[54] Begin negentiende eeuw bestond er nog geen aparte wetgeving voor prostitutie. In die periode pakten de autoriteiten vrouwen die zich in hun ogen onzedelijk gedroegen regelmatig op voor landloperij.[55]

In Oostenrijk bevatte de wet tegen de landloperij van 1885 de bepaling dat vrouwen die zich bezighielden met 'immoral business with their bodies' gevangenisstraf of opsluiting in een instituut voor dwangarbeid riskeerden.[56] De meerderheid van de vrouwen die op basis van de wet tegen landloperij van 1885 tussen 1919 en 1939 in het Zweedse landelijke instituut voor dwangarbeid terechtkwam, was beschuldigd van prostitutie. De manier waarop zij in hun onderhoud voorzagen, beantwoordde niet aan de definitie van arbeid zoals bedoeld in de wet.[57] In Lancashire gebruikte de politie in de negentiende eeuw de wetgeving tegen landloperij met enige regelmaat om (straat-) prostituees te arresteren. Dit was gemakkelijker dan hen op basis van andere wetgeving op te pakken.[58] Ditzelfde was het geval in New South Wales en in Rio de Janeiro rond de eeuwwisseling.[59] Margo de Koster signaleert dat in de eerste decennia van de twintigste eeuw, de wet op de landloperij in België regelmatig diende om meisjes die problematisch gedrag vertoonden of vrouwen die zich prostitueerden aan te pakken.[60]

---

[50] O'Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds*, 58; 'Eternal vagrants?', 240-241.
[51] O'Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds*,181.
[52] Ibidem, 45.
[53] Ibidem, 33-58.
[54] Ibidem, 98.
[55] Ibidem, 87.
[56] Sigrid Wadauer, 'Establishing distinctions: Unemployment versus vagrancy in Austria from the late nineteenth century to 1938', *International Review of Social History* 56:1 (2011) 31-70, aldaar 42-43.
[57] Yvonne Svanström, 'Prostitution as non-labour leading to forced labour. Vagrancy and gender in Sweden and Stockholm, 1919-1939', *European Review of History* 29:2 (2022) 145-169.
[58] Craig Naden Stafford, *'The worst of drunkards'. Female drunkenness in mid-Victorian Lancashire* (Dissertation University of Liverpool 2019) 240.
[59] Kimber, 'A nuisance to the community', 282; De Castro Garzoni, 'At the borders of non-work', 199.
[60] Margo De Koster, Weerbaar, weerspannig of crimineel? Meisjes en jonge vrouwen tussen emancipatie en delinquentie tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw (Dissertatie Vrije Universiteit Brussel, 2003) 63-71; De Koster e.a., 'Removing local nuisances', 142.

Andersom kwam ook regelmatig voor: dat landlopende of bedelende vrouwen verdacht werden van prostitutie en aldus behandeld.[61]

Sigrid Wadauer relateert de problematisering van landloperij aan het ontstaan van een nieuwe notie van werkloosheid. In de context van de geïndustrialiseerde Europese landen eind van de negentiende eeuw, moesten de nieuw opkomende verzorgingsstaten een duidelijk onderscheid maken tussen landlopers (als gevolg van 'luiheid') en werklozen die slachtoffer van de economische conjunctuur waren. Dit leidde in Oostenrijk, maar ook in delen van Duitsland en in Zwitserland, tot de komst van voorzieningen ('Naturalverpflegsstationen') die tijdelijk onderdak en voedsel aan rondtrekkende werkzoekenden boden. Deze initiatieven gingen echter vergezeld van disciplinaire maatregelen gericht op de 'werkonwilligen'. Voor hen was dwangarbeid, opsluiting in gevangenissen of gedwongen verwijdering de aangewezen oplossing.[62]

In België formaliseerde een nieuwe wet in 1891 het onderscheid tussen enerzijds werklozen en mensen die niet in staat waren om te werken (invaliden, ouderen) en 'professionele' landlopers. De laatste categorie belandde in een 'dépôt de mendicité'. Hier heerste een veel strenger regime dan in de bedelaarskolonies, de 'maisons de réfuge', waar de eerste categorie terechtkwam.[63] In Nederland stelde het Wetboek van Strafrecht van 1886 landloperij en bedelarij strafbaar, met de bepaling dat de rechter landlopers en zwervers die in staat waren te werken voor een lange periode naar een rijkswerkinrichting kon sturen.

De politie speelde een belangrijke rol in de uitvoering van de regelgeving tegen landloperij. Het ontstaan en de uitbreiding van de moderne politie was voor een groot deel te danken aan de wens bedelarij en landloperij te bestrijden.[64] Interne verschillen in prioriteit, eigen agenda's en pragmatische redenen (beperkte capaciteit, onverwachte gebeurtenissen) interfereerden echter regelmatig met de officiële regelgeving. De Koster en Erkul laten in hun studie naar de instructies aan de politie en de proces-verbalen in Brussel en Antwerpen zien dat de politie de bestaande wetgeving niet altijd één op één vertaalde in de praktijk.[65] Volgens Paul Lawrence toonde de politie in Engeland en Frankrijk soms begrip voor landlopers, vooral in grote steden met veel werkloosheid en armoede.[66]

Op de intensiteit van de vervolging van landlopers was onder meer de plaatselijke economische situatie van invloed. Zo lag het aantal veroordeelden in Brussel vele malen hoger dan in Antwerpen. Laatstgenoemde had als havenstad een grote behoefte aan een flexibel arbeidsreservoir van migrantenarbeid en kon zich niet veroorloven dat reservoir in gevaar te

[61] De Koster e.a., 'Removing local nuisances', 136.
[62] Wadauer, 'Establishing distinctions', 31-70.
[63] Vercammen, Leven aan de rafelrand? 42-55. De rijksweldadigheidskolonies die in België als gevolg van een nieuwe wet (van 1891) werden ingesteld, bevatten naast overeenkomsten ook enkele verschillen met de Nederlandse rijkswerkinrichtingen. De minimale en maximale straftermijn was met respectievelijk twee en zeven jaar aanzienlijk langer. Er bestonden aparte instellingen voor mensen die door eigen schuld zonder werk en woonplaats waren en zij die buiten schuld werkloos waren geraakt of door lichamelijke of mentale problemen niet in staat waren om te werken. Hierbinnen was weer sprake van aparte instellingen voor minderjarigen en vrouwen. De (vrede-) rechter bepaalde wie waar terecht moest komen. Anders dan in Nederland, stuurde de vrederechter landlopers en bedelaars rechtstreeks naar één van de rijksweldadigheidskolonies zonder een voorafgaande gevangenisstraf op te leggen.
[64] Paul Lawrence, 'The police and vagrants', 50; Lucassen, 'Eternal vagrants?', 250.
[65] De Koster, 'Removing local nuisances', 122.
[66] Lawrence, 'The police and vagrants', 58-59.

brengen. Brussel daarentegen hechtte als bestuurs- en politiek centrum waarschijnlijk meer aan decorum in de openbare ruimte.[67] Daarnaast speelden ook conjunctuurschommelingen een rol. In Amsterdam was tijdens de crisis van de tachtiger jaren van de negentiende eeuw sprake van een toename van de vervolgingen voor landloperij en bedelarij. Slachtoffer hiervan waren vooral de Nederlandse ongeschoolde, losse arbeiders onder de migranten. Deze konden tijdens de hoogconjunctuur gemakkelijk in de havens en in de bouw aan de slag. Door de dalende werkgelegenheid als gevolg van de crisis in de jaren tachtig belandden zij echter op straat en kwamen zij in het vizier van politie en justitie.[68]

Door het ontbreken van een basaal sociaal vangnet was de vervolging van landloperij in Frankrijk veel intensiever dan in Engeland of Oostenrijk. In Engeland konden rondtrekkende mensen in één van de workhouses terecht voor een overnachting en wat eten. Hiervoor verrichtten zij als tegenprestatie vaak wat werk.[69] In Oostenrijk functioneerden de eerdergenoemde 'Naturalverpflegsstationen' als tijdelijke opvang voor rondtrekkende mensen. Bij het ontbreken van dergelijke voorzieningen in Frankrijk hadden de autoriteiten vrijwel geen andere optie dan strafrechtelijke vervolging.[70] Datzelfde gold volgens een anonieme ex-bewoner van de RWI in Veenhuizen voor Nederland, waardoor arme werkzoekenden voor een overnachting waren aangewezen op een politiebureau. Hier kwamen zij tussen de 'echte landlopers' terecht 'die een verblijf te Veenhuizen schilderen als een Dorado' vergeleken met de vieze politiecellen.[71]

Tot slot laten diverse onderzoeken zien dat opsluiting (in huizen van bewaring, gevangenissen, rijkswerkinrichtingen of andere semi-penitentiaire instituties) niet alleen van bovenaf was ingegeven. Betrokkenen stuurden hier zelf ook met enige regelmaat op aan omdat zij nergens anders terechtkonden.[72] Dit fenomeen staat centraal in dit proefschrift en kreeg aandacht van historici dankzij de 'new history from below'. Paragraaf 1.4. en vooral hoofdstuk 2 gaan hier dieper op in.

Genderverschillen

De sociale positie van vrouwen verschilde van die van mannen, afhankelijk van de historische context, evenals de verwachtingen hoe zij zich behoorden te gedragen. Om die reden besteden veel historische studies aandacht aan de rol die gender speelde in aard en omvang van de criminaliteit en in de vervolging en behandeling van de daders.[73] De aanname dat criminaliteit onder vrouwen weinig te betekenen had in vergelijking met die onder mannen, had sterk te

[67] Rik Vercammen en Vicky van Ruysseveldt, 'Van centraal beleid naar lokale praktijk. Het 'probleem' van landloperij en bedelarij in België', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 45:1 (2015) 121-161; aldaar 128-131; De Koster e.a., 'Removing local nuisances', 131-132.

[68] Jeannette Kamp and Marion Pluskota, 'The lure of the city. Migration, crime and urbanization in Amsterdam, 1850-1905, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (TSEG) 20:1 (2023) 93-120, aldaar 112-117.

[69] Althammer, 'Controlling vagrancy', 195; Lawrence, 'The police and vagrants', 57-58.

[70] Lawrence, 'The police and vagrants', 57-58.

[71] *De Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen. Afdrukken van indrukken door een onherroepelijk verlorene* (Rotterdam 1904) 16-17.

[72] Vercammen e.a., 'Een dwalend bestaan? 71; Gerben de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Gouda 1995) 32-33.

[73] Etniciteit was uiteraard ook een belangrijke factor zoals in Amerika duidelijk het geval was. De bestudeerde archieven maken echter nergens melding van een etnische achtergrond.

maken met de kwantitatieve benadering die aanvankelijk gangbaar was in de historische criminologie.[74] Een nadere blik op de verschillende bronnen roept een ander beeld op. De lagere gerechtshoven bleken in veel westerse landen aanzienlijk vaker vrouwen te berechten dan de hogere gerechtshoven, vooral in de zeventiende en achttiende eeuw, maar ook in een groot deel van de negentiende eeuw.[75] Het ging daarbij om relatief kleine vergrijpen zoals diefstal, kleine geweldsdelicten, landlopen, bedelen en openbare dronkenschap.[76] In deze gevallen was regelmatig sprake van dezelfde feiten als waarvoor mannen ingerekend werden en niet alleen van typische 'vrouwenmisdrijven', zoals infanticide of zedendelicten.[77] Ook was nauwelijks sprake van een verschil in strafmaat tussen mannen en vrouwen. De kwalitatieve verschillen lijken veel kleiner dan de kwantitatieve verschillen. Het idee dat vrouwen minder crimineel waren, kon ook tot gevolg hebben dat hun delicten eerder aan het oog van de politie ontsnapten. Criminologen spreken over een 'dark number' waarachter alle niet geregistreerde criminaliteit schuilgaat.[78]

Onderzoek naar de bejegening van vrouwen en mannen door justitie levert een wisselend beeld op, afhankelijk van de context en het soort delicten. Lucia Zedner betoogt dat vrouwen in Victoriaans Engeland regelmatig te maken kregen met een zwaardere straf voor geweldsdelicten omdat zij zowel tegen de wet, als tegen de heersende norm voor vrouwelijk gedrag zondigden.[79] Datzelfde beeld is terug te zien in het onderzoek van Jacquelene Fillmore en Sue Davies naar de behandeling van vrouwelijke landlopers in respectievelijk Bedford (Engeland) en Melbourne (Australië) in de negentiende eeuw. Fillmore toont aan dat het werkhuis van Bedford vrouwen veel slechter behandelde dan mannen.[80] Davies veronderstelt dat in Melbourne morele veroordeling bij vrouwelijke zwervers een grote rol speelde: 'whereas men were criticized primarily for their failure to participate in the labour market, women were most strongly condemned for failing to fulfil their womanly roles'.[81] Manon van der Heijden merkt op dat de rechtbanken in Amsterdam en Rotterdam in de achttiende eeuw daarentegen juist meer clementie toonden voor de vrouwelijke bedelaars. Als zij konden aantonen dat zij goede redenen hadden om te bedelen, kwamen zij vaak met een reprimande vrij.[82]

Ook uit een onderzoek naar tien gerechtshoven in Engeland eind negentiende/begin twintigste eeuw blijkt dat vrouwen voor dezelfde delicten lichtere straffen kregen. De conclusie is dat justitie in die periode vooral gepreoccupeerd was met criminele mannen als bedreiging van de sociale orde. Empathie was niet de drijfveer van deze clementie: minachting domineerde

[74] Manon van der Heijden and Marion Pluskota, 'Introduction to crime and gender in history', *Journal of Social History* 51:4 (2018) 661–671, aldaar 661; Ariadne Schmidt en Marion Pluskota, 'Gevaarlijke vrouwen, gewelddadige mannen? Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900', *Stadsgeschiedenis* 8:1 (2013), 60-77, aldaar 61.
[75] Van der Heijden e.a., 'Introduction to crime and gender in history, 662
[76] Marion Pluskota, 'Petty criminality, gender bias, and judicial practice in nineteenth-century Europe', *Journal of Social History* 51:4 (2018) 717–735, aldaar 719.
[77] Schmidt e.a. 'Gevaarlijke vrouwen', 68.
[78] Ibidem, 66.
[79] Lucia Zedner, *Women, crime and custody in Victorian England* (Oxford, 1991).
[80] Jacquelene Fillmore, 'The female vagrant pauper', *The Local Historian* 3 (2005) 148-158.
[81] Sue Davies, 'Working their way to respectability. Women, vagrancy and reform in the late nineteenth century Melbourne', *Lilith. A Feminist History Journal* 6 (1989) 50-63, aldaar 55.
[82] Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 188-190.

in de houding van justitie.[83] Hierbij is de kanttekening van belang dat dit onderzoek zich richt op één specifieke vorm van crimineel gedrag, namelijk kleine geweldsdelicten. Een recentere studie naar de behandeling van verdachten van eveneens kleine geweldsmisdrijven in Holland in de negentiende eeuw vindt geen verschillen in de bestraffing van mannen en vrouwen. De onderzoekers leggen de oorzaak hiervan bij het juridische systeem. In Engeland hadden de rechters door de 'common law' meer vrijheid bij het opleggen van straffen, terwijl deze in Nederland vast omschreven waren in de Code Pénal.[84] Onderzoek naar de behandeling van diverse kleinere delicten door de rechtbanken in Bologna, Le Havre en Amsterdam in de negentiende eeuw laat eveneens zien dat er in het algemeen geen sprake was van een verschil in strafmaat tussen mannen en vrouwen. Een verklaring hiervoor is dat bij kleinere delicten minder op het spel stond: het betrof veel lichtere straffen en er was per casus weinig tijd ingeruimd. Ondervragingen en onderzoek vonden in beslotenheid plaats. Door dit alles was ook de aandacht van de media veel minder.[85]

Het lijkt erop dat bij vrouwen de afwezigheid van sociale hulpbronnen (naast economische) een sterkere rol speelde bij het plegen van strafbare feiten dan bij mannen. Dit gold bijvoorbeeld voor jonge vrouwen in Holland en Engeland in de vroegmoderne tijd die het ouderlijk huis verlieten om elders als dienstmeisje te werken. Zolang dit goed ging waren zij verzekerd van onderdak, maar bij problemen met hun werkgever belandden zij regelmatig op straat, zonder vangnet. Niet alleen omdat zij vaak ver van huis waren maar ook omdat, anders dan in Duitsland en Italië, hun werkgevers hen niet als onderdeel van hun huishouden beschouwden. Daarmee voelden zij zich niet verantwoordelijk voor hen. Dit gaf deze vrouwen enerzijds meer vrijheid, maar maakte hen ook extra kwetsbaar.[86] Kwetsbaarheid kent verschillende definities met als belangrijkste elementen: blootstelling aan verschillende risico's, breekbaarheid (fysiek en sociaal), afhankelijkheid van anderen en een gevoel van gebrek aan controle over het eigen leven.[87] De belangrijkste oorzaak van kwetsbaarheid is armoede, maar gebrek aan een sociaal netwerk en uitsluiting spelen ook een belangrijke rol.[88] Lotte Vikström ziet ook in negentiende-eeuws Zweden dat de afwezigheid van sociale hulpbronnen, bijvoorbeeld als gevolg van migratie, voor vrouwen meer dan voor mannen een belangrijke factor was in het begaan van delicten.[89].

---

[83] Barry Godfrey, Stephen Farrall and Susan Karstedt, 'Explaining gendered sentencing patterns for violent men and women in the late-Victorian and Edwardian period', *The British Journal of Criminology* 45:5 (2005) 696-720, aldaar 717.

[84] Manon van der Heijden and Marion Pluskota, 'Leniency versus toughening? The prosecution of male and female violence in 19th-century Holland', *Journal of Social History* 49:1 (2015) 149–167.

[85] Pluskota, 'Petty criminality, 731.

[86] Manon van der Heijden, 'Explaining crime and gender in Europe between 1600 and 1900' in: Manon van der Heijden, Marion Pluskota, and Sanne Muurling eds., *Women's criminality in Europe, 1600-1914*. (Cambridge 2020) 26-45, aldaar 37-38.

[87] Barbara A. Misztal, *The challenges of vulnerability. In search of strategies for a less vulnerable social life* (London 2011) 221-222.

[88] Sophie Vries and Paul Puschman, 'Conceived in sin. Out-of-wedlock fertility and bridal pregnancies in the Antwerp district, Belgium, c.1820-1920', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (TSEG) 20:2 (2023), 33-64, aldaar 35.

[89] Lotte Vikström, 'Before and after crime. Life-course analyses of young offenders arrested in nineteenth-century northern Sweden', *Journal of Social History* 44:3 (2011) 861-888.

Het boven besproken onderzoek laat zien dat de vervolging van bedelaars en landlopers sterk kon verschillen van nauwelijks tot zeer intensief, met het laatste kwart van de negentiende eeuw als hoogtepunt. Lokale en landelijke instanties bleken daarbij verschillende doelgroepen onder de noemer van landloperij te scharen, afhankelijk van de lokale economische, sociale en politieke situatie. Ook vrouwen waren hier regelmatig slachtoffer van. Dit was mogelijk omdat landloperij in veel Westerse landen min of meer dezelfde vage, multi-interpretabele definitie kende met als belangrijkste elementen thuisloosheid en een gebrek aan bestaansmiddelen. Associaties met zwaardere delicten, een verondersteld gebrek aan arbeidsethos en de vrees dat thuisloze 'undeserving poor' aanspraak zouden maken op de plaatselijke armenzorg, vormden de oorzaak voor de (ervaren) bedreiging die van landlopers uitging. Daarnaast waren er verschillen in oorzaken en vervolgingsbeleid. Bij vrouwen leek de combinatie van kwetsbaarheid en onafhankelijkheid een grote rol te spelen in het begaan van overtredingen. In de beoordeling door de autoriteiten stond bij vrouwen onzedelijkheid soms centraler dan werkonwilligheid.

De rijkswerkinrichtingen

In Nederland leidde de wens om sterker onderscheid in behandeling te maken tussen 'verdienstelijke' en 'onverdienstelijke' armen in 1886 tot de omvorming van de voormalige bedelaarsoorden tot rijkswerkinrichtingen. Vrijwillige aanmelding die daarvoor met enige regelmaat aan de orde was, naast verwijzing door de politie, was niet langer toegestaan. Hiermee wilde de staat bereiken dat de RWI uitsluitend als strafinstelling fungeerde en niet langer (mede) als een vorm van armenzorg. Armenzorg was in de visie van de staat een taak van de gemeenten en alleen wanneer er geen andere opties waren, zoals bijstand door familie of liefdadigheid.[90] De praktijk wees mogelijk anders uit. De lotgevallen van eerdergenoemde Maria doen vermoeden dat de RWI haar doel volledig voorbijschoot en, zoals de bedelaarsoorden daarvoor, bleef functioneren op het snijvlak van straf en armenzorg. In hoofdstuk 5 blijkt dat Maria, relatief oud en ziek, geen uitzondering vormde.

Daarnaast moest de RWI ook een rol spelen in de bestrijding van openbare dronkenschap dat de autoriteiten in die tijd eveneens beschouwden als een bedreiging van de openbare orde.[91] In 1881 zag de eerste Drankwet het licht. Deze diende vooral 'ter beteugeling van de openbare dronkenschap'.[92] Pas later zou (ook) gezondheid een rol spelen in de aandacht voor overmatig drankgebruik.[93] De Drankwet onderwierp de verkoop van sterke drank aan een vergunningenstelsel en regelde de bestraffing van dronkenschap in het openbaar. De straffen hiervoor liepen op bij elke herhaling, culminerend (vanaf 1886) in opzending naar een RWI.[94] De voor dronkenschap opgenomen vrouwen zijn meegenomen in deze studie.

---

[90] Sanne Struijk, *De ISD in perspectief. Een studie naar de ISD-maatregel in het licht van het Nederlands strafrechtelijk sanctiestelsel ter bestrijding van recidive en criminele overlast* (Nijmegen 2011) 102.
[91] Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 33.
[92] Blok, *Ziek of zwak,* 43.
[93] Gemma Blok, 'Gentle knights. Masculinity, teetotalism and aid for alcohol abuse c. 1900', *BMGN - Low Countries Historical Review*:127:1 (2012) 101-126, aldaar 112.
[94] Blok, *Ziek of zwak,* 43.

In de (Nederlandse en internationale) literatuur overheerste het beeld dat de negentiende-eeuwse dronkaard een man was en vrijwel altijd afkomstig uit het proletariaat.[95] Dat gold zowel voor verhandelingen van negentiende-eeuwse deskundigen en beleidsmakers, als voor de meer populaire lectuur van die tijd over de schade die de 'drankduivel' aanrichtte.[96] Voor zover een vrouw iets aangerekend kon worden, was het dat zij niet kon verhinderen dat haar echtgenoot zijn heil in de kroeg zocht, bijvoorbeeld omdat zij in gebreke was gebleven om een gezellig thuis te scheppen.[97] Het kostwinnersmodel veronderstelde de aanwezigheid van een zorgzame, kuise en spaarzame vrouw in huis die haar man in staat stelde om zijn taak te vervullen: het verdienen van een inkomen om zijn gezin te onderhouden.

Tijdgenoten rekenden vrouwen drankmisbruik sterker aan dan mannen.[98] De rubriek 'Schetsen en typen' van het Nederlandse tijdschrift *Paleis van Justitie* (over binnen- en buitenlandse rechtspleging) beschreef één van de vrouwelijke terechtstaande bedelaars in 1895 als volgt: 'soms ook een karmijnroode neus en ontstoken oogleden van de jenever. Horrible!'[99] De spaarzame keren dat een drinkende vrouw in de propaganda van de bestrijders van drankmisbruik figureerde, kwam zij zonder uitzondering als nog ontaarder dan haar mannelijke evenknie naar voren.[100] Meestal was haar rol die van slachtoffer of natuurlijke bondgenoot. Dit alles droeg bij aan het beeld dat drankmisbruik vooral een mannelijk fenomeen was.[101]

Hoewel drinkende vrouwen in de minderheid waren, kwamen zij in Engeland eind negentiende en begin twintigste eeuw vaker in heropvoedingsinstellingen of behandelinstituten voor alcoholisten terecht dan mannen. De therapie bestond uit langdurige opsluiting met een strakke dagindeling, een sober dieet, godsdienstonderricht en vooral veel en hard werk.[102] Daarmee waren deze instituten min of meer vergelijkbaar met de rijkswerkinrichtingen in Nederland.[103] Nog sterker op een penitentiaire inrichting leek St. James Home voor vrouwelijke alcoholisten in Kensington. Daar zou sprake zijn geweest van een zodanig hardvochtige

---

[95] Chris Dols, *Koning alcohol. Katholieke drankbestrijding 1897-1945* (Zaltbommel 2008) 15; Blok, *Ziek of zwak,* 33-35.

[96] Marita Matthijsen, *De gemaskeerde eeuw* (derde druk, Amsterdam 2007) 175-193; Chris Dols, *Koning Alcohol*, *katholieke drankbestrijding in Limburg* (Zaltbommel 2008) 32-33.

[97] Hanneke Hoekstra, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) 133; Dols, *Koning alcohol,* 35; Christianne Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914* (Hilversum 2015), 256-257; Blok, *Ziek of zwak*, 49; Chris Dols, '"*De geesel der eeuw". Katholieke drankbestrijding in Nederland 1852-1945* (2007) 24.

[98] Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland. 1840-1880* (Amsterdam 2007) 131.

[99] *Paleis van Justitie* 24 (1895); Marian Weevers en Catrien Bijleveld, 'Uitgediende hetaeren, verjaagde concubines en in den steek gelatenen'. De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw', geciteerd in *Tijdschrift voor Criminologie* 52:4 (2010) 351-364, aldaar 359.

[100] Jansen, *De afschaffers,* 131.

[101] Ibidem, 131 en 159.

[102] Bronwyn Morrison, 'Controlling the 'hopeless'. Re-visioning the history of female inebriate institutions c. 1870-1920', in: Helen Johnston ed., *Punishment and control in historical perspective* (New York 2008) 135-157, aldaar 137; Zedner, *Women, crime and custody,* 219-263; G. Hunt, J. Mellor and J. Turner, 'Wretched, hatless and miserably clad. Women and inebriate reformatories from 1900-1913', *British Journal of Sociology* 40:2 (1989) 244-270, aldaar 245-246.

[103] Gemma Blok, *Ziek of zwak,* 61.

behandeling van de opgenomen vrouwen dat de eigenaren zich in 1893 voor de rechtbank moesten verantwoorden.[104]

Tijdgenoten veronderstelden een nauw verband tussen landloperij of bedelarij en dronkenschap. Eerdergenoemde Van Mesdag noemde alcohol als één van de belangrijkste oorzaken van landloperij.[105] Desondanks waren er verschillen in wetgeving en bestraffing, zoals in hoofdstuk 4 uitgebreid aan de orde komt.

Afname vrouwelijke landlopers en bedelaars

Misschien wel het grootste verschil tussen vrouwen en mannen was dat het aantal voor landloperij veroordeelde vrouwen in veel landen zo sterk en zoveel eerder daalde in de loop van de negentiende eeuw. Voor Nederland heb ik geen landelijke cijfers gevonden voor het totale aantal opgepakte vrouwelijke en mannelijke landlopers in de vroegmoderne tijd. Studies naar criminaliteit onder vrouwen in steden als Amsterdam, Leiden en Gouda in de achttiende eeuw laten zien dat ook in de Lage Landen het aandeel van vrouwen in de veroordelingen voor landlopen en bedelen toen hoger lag dan in de loop van de negentiende eeuw.[106] Els Kloek vond voor Leiden in totaal 90 veroordelingen voor bedelarij en landloperij voor vrouwen en 216 voor mannen. Kloek ziet als mogelijke verklaringen voor het lagere aandeel (ongeveer 30 procent) van vrouwen dat zij creatiever waren in het vinden van andere inkomsten en dat bij hen minder sprake was van migratie.[107] Het aandeel vrouwen in de populatie bedelaars en landlopers zou in de beginjaren van de RWI nauwelijks boven tien procent uitkomen en nam in de loop der jaren steeds meer af.

Kristin O'Brasill-Kulfan meldt dat in de eerste decennia van de negentiende eeuw het aantal mannen en vrouwen onder de rondtrekkende armen bijna gelijk was. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw bestond de groep zwervers daarentegen overwegend uit relatief jonge witte mannen.[108] In deze kringen associeerde men het zwerversbestaan inmiddels met een combinatie van avonturenlust en onafhankelijkheid. Tijdgenoten, ook de rondtrekkende mannen zelf, idealiseerden dit voor mannen maar achtten dit voor vrouwen verwerpelijk.[109] O'Brasill-Kulfan verklaart de afname van vrouwen onder andere door de toename van armenzorgorganisaties die zich vooral op ('oppassende') vrouwen en kinderen richtten.[110]

Beate Althammer stelt dat de daling van het aantal vrouwelijke landlopers voorafging aan de algehele daling van de criminaliteit onder vrouwen in deze periode. Zij noemt drie factoren die deze afname kunnen verklaren: economische voorspoed, verbeterde armenzorg en de conjuncturele schommelingen inherent aan het industrieel kapitalisme. Volgens Althammer

---

[104] Jennifer Wallis, 'A home or a goal? Scandal, secrecy, and the St. James's inebriate home for women', *Social History of Medicine* 31:4 (2018) 774-795.
[105] Synco van Mesdag, 'Iets over landlopers en bedelaars', *Tijdschrift voor Strafrecht* 16 (1904) 1-52, aldaar 21-26.
[106] Schmidt, *Prosecuting women*, 201-202.
[107] Els Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990) 140.
[108] O'Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds*, 88.
[109] Lynn Weiner, 'Sisters of the road. Women transients and tramps' in: Eric H. Monkkonen eds., *Walking to work. Tramps in America, 1790-1935* (Lincoln and London 1984) 171-188, aldaar 172-173.
[110] O'Brasill, *Vagrants and vagabonds*, 88.

waren in het begin van de negentiende eeuw de meeste opgepakte bedelaars lokale armen die in de omgeving van hun woonplaats om een aalmoes vroegen. Zij behoorden de facto tot de 'oppassende' armen: mensen die door het lot tot de bedelstaf veroordeeld waren, waaronder veel ouderen, weduwen, kinderen en mensen met een beperking. Hoewel veel van hen steun ontvingen, was deze armenzorg vaak zo karig dat zij zich genoodzaakt zagen te bedelen. Met de opleving van de economie eind jaren vijftig van de negentiende eeuw was het voor vrouwen gemakkelijker om werk te vinden. De lonen stegen en de armenzorg voor de 'oppassende' armen verbeterde. Naast de publieke armenzorg ontstonden er steeds meer particuliere en kerkelijke hulporganisaties. Deze richtten zich vooral op arme gezinnen, ouderen en zieken. Het gevolg was dat meer vrouwen, die traditioneel de belangrijkste doelgroep van de armenzorg vormden, een beroep op ondersteuning konden doen.[111] Omdat de armenzorg tegelijkertijd in toenemende mate voorwaarden ging stellen aan de leefstijl van de bedeelden, riskeerden de bedeelden hun steun als zij daarnaast gingen bedelen. Een en ander had tot gevolg dat tegen het laatste kwart van de negentiende eeuw, de typische bedelaar of zwerver een man was, tussen de 20 en 50 jaar en vaak zelfs redelijk geschoold, die grote afstanden aflegde.[112] Dit beeld komt overeen met de gemiddelde leeftijd (bij eerste opzending) van 34 jaar, die Rik Vercammen vond voor de mannen die in de Rijksweldadigheidskolonies in België terechtkwamen. De eerdergenoemde steekproef van de mannen die tussen 1896 en 1901 in Veenhuizen verbleven, laat daarentegen een veel hogere gemiddelde leeftijd bij eerste opzending zien, namelijk 45 jaar. Deze wijst echter wel uit dat één op de drie mannen relatief goed geschoold was naar de normen van die tijd.[113]

Vercammen en Winter hebben vastgesteld dat het door tijdgenoten en hedendaagse onderzoekers veronderstelde verband tussen landloperij en mobiliteit in tweede instantie minder eenduidig is. Rondtrekkende mannen vormden een minderheid van alle veroordelingen voor landloperij in België.[114] Een ander bezwaar tegen de redenering van Althammer is dat het nog enige tijd zou duren voordat ook de allerarmsten konden profiteren van de economische groei. De leefomstandigheden verbeterden, maar in een langzaam tempo. Gedurende het grootste deel van de negentiende en begin twintigste eeuw leden veel mensen nog steeds een uiterst onzeker bestaan.[115]

Een volgende factor die Althammer noemt, is de opkomst van het industrieel kapitalisme dat de aanzet gaf tot de migratie van grote aantallen mannen op zoek naar werk. De omvang van deze groepen boezemde de autoriteiten angst in, zoals ook eerder genoemde studies uitwezen.[116] Althammer veronderstelt dat vrouwen nauwelijks deel uitmaakten van deze

[111] Beate Althammer, 'Roaming men, sedentary women? The gendering of vagrancy offenses in nineteenth-century Europe', *Journal of Social History* 5:4 (Oxford 2018) 736-759. Dit laatste was ook in Nederland het geval, zie Marco van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam ca 1800-1850* (Amsterdam 1992); Albert Buursma, *Caritas in verandering. Vier eeuwen rooms-katholieke sociale zorg in de stad Groningen* (Hilversum 2017), 180-181.
[112] Althammer, 'Roaming men, sedentary women?', 750.
[113] Weevers e.a., 'Schipbreukelingen van de maatschappij?', 87-88.
[114] Vercammen e.a., 'Een dwalend bestaan?', 73-74.
[115] Zie o.a. voor Nederland: Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*; Jacques van Gerwen, *De ontluikende verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Den Haag/ Amsterdam 2000) 29-30.
[116] Leo Lucassen, 'Eternal vagrants', 240.

reizende groepen werkzoekenden, omdat ze werkten in sectoren van de arbeidsmarkt die veel minder afhankelijk waren van conjunctuur en seizoenen, zoals dienen, schoonmaken of naaien.[117] Ook Wadauer meent dat, hoewel de neiging bestond vrouwen van de arbeidsmarkt te verwijderen, zij meestal nog aan de slag konden in een huishouden of in een andere laagbetaalde sector.[118] Beide onderzoekers merken op dat de voorzieningen voor rondtrekkende mannen, zoals overnachtingsplekken, niet beschikbaar waren voor vrouwen. Het was daardoor mogelijk gevaarlijker en ingewikkelder voor vrouwen om te voet te reizen. Althammer voegt hieraan toe dat reizen voor vrouwen steeds meer als onfatsoenlijk werd beschouwd, terwijl dat voor mannen min of meer normaal zou zijn. Tijdgenoten stelden reizende vrouwen vaak gelijk aan prostituees, wat het risico op seksueel misbruik verhoogde.[119] Dit leek ook in Nederland het geval. Eerdergenoemde Synco van Mesdag besteedde niet veel woorden aan vrouwelijke landlopers. De enkele keer dat hij dat wel deed kwamen zij er buitengewoon slecht vanaf:

> Dat ik voortdurend over den man als vagebond heb gesproken is geen sexevooroordeel, maar meer een onwillekeurig gevolg van de veel grootere plaats, die de man in de vagebondage inneemt. Vrouwen zwerven lang niet in die mate. Wat van haar nog zwerft, is gewoonlijk het laagste wat zich op 't gebied der prostitutie laat denken, [.....][120]

Datzelfde gold voor zijn tijdgenoot Jacob Bierens de Haan, die de vrouwelijke populatie van de RWI beschreef als 'grootendeels oude prostituees, menschen, die geheel verwaarloosd zijn en wier geestkracht totaal gebroken is'.[121]

Hoewel Althammer toegeeft dat ook jonge alleenstaande vrouwen zeer mobiel waren, zouden zij zich over kortere afstanden en meestal niet te voet hebben verplaatst.[122] Ander onderzoek toont daarentegen aan dat vrouwen, bijvoorbeeld op zoek naar een baan als dienstmeisje, regelmatig naar ver weg gelegen dorpen en steden reisden.[123] Hilde Greefs en Anne Winter laten zien dat vrouwen in Antwerpen in sommige opzichten zelfs pioniers waren in migratie. Daarbij legden zij vaak grote afstanden af.[124] Betere en goedkopere reismogelijkheden zoals het spoor- en reis- en wervingsbureaus faciliteerden dit.[125] Ook voor hen waren er vaak voorzieningen die dit gemakkelijker (en veiliger) maakten. Zo waren in een aantal steden in Nederland 'besteedsters' actief. Deze fungeerden als intermediair tussen

---

[117] Althammer, 'Roaming men, sedentary women?', 752.
[118] Wadauer, 'Establishing distinctions', 60.
[119] Althammer, 'Roaming men, sedentary women?', 754.
[120] Synco van Mesdag, 'Iets over vagebonden', *Tijdschrift voor Strafrecht* 25 (1914) 226-273, aldaar 249.
[121] Jacob Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen tegen bedelarij. Een historisch, statistisch en kritisch onderzoek* (Dissertatie Utrecht 1895) 111-112.
[122] Althammer, 'Roaming men, sedentary women?', 751-752.
[123] Hilde Bras, 'Maids to the city. Migration patterns of female domestic servants from the province of Zeeland, the Netherlands (1850–1950)', *The History of the Family* 8:2 (2003) 217-246.
[124] Hilde Greefs and Anne Winter, 'Alone and far from home. Gender and migration trajectories of single foreign newcomers to Antwerp, 1850-1880', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 61–80; Thomas Verbruggen, 'Het Antwerpse en Brusselse rekruteringsgebied voor buitenlandse dienstmeiden (1850-1910)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 15:2/3 (2018) 33-68, aldaar 65-66.
[125] Greefs e.a., 'Alone and far from home', 8.

vrouwen op zoek naar een 'dienst' en potentiële werkgeefsters. De besteedsters verloren eind negentiende eeuw terrein door de opkomst van het (goedkopere) adverteren van vraag en aanbod in nieuwsbladen.[126] Tegen die tijd was er een (internationaal) netwerk ontstaan van vrouwen, behorend tot de hogere lagen van de samenleving, die meisjes en vrouwen op zoek naar een dienstje, waaronder veel Duitse meisjes, op stations opwachtten. Door hen in contact te brengen met fatsoenlijke werkgevers, wilden zij voorkomen dat zij in verkeerde handen vielen of in de prostitutie belandden.[127] Dit netwerk opereerde onder de vleugels van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Jonge Meisjes.[128] De Nederlandse 'stationswerksters' onderhielden bij de opvang van Duitse meisjes nauw contact met Duitse zusterorganisaties.[129] Margo de Koster wijst eveneens op het bestaan van opvangvoorzieningen voor jonge vrouwen en commerciële agentschappen voor de bemiddeling van dienstmeisjes in België.[130]

De derde factor die Althammer noemt, is de uitbreiding van voorzieningen die zich vooral richtten op arme vrouwen en kinderen. Deze verklaring lijkt de meest aannemelijke en was in veel landen aan de orde. Voor België wijst De Koster op de vele filantropische armenhuizen en de christelijke opvanghuizen voor arme oudere vrouwen. De beschikbare plekken waren echter beperkt waardoor de allerarmsten vaak aangewezen waren op ziekenhuizen.[131] Dit verklaart mogelijk de relatief sterke oververtegenwoordiging van ouderen onder de arrestanten in Brussel en Antwerpen.[132] Ook in Nederland ontstonden steeds meer particuliere initiatieven gericht op hulp aan specifieke doelgroepen (waaronder veel vrouwen) die de armenzorg vroeger links liet liggen, hoewel deze hulp niet altijd onvoorwaardelijk was.

1.3 Geschiedenis van onderop

In de historiografie over opsluiting lag de focus aanvankelijk op de doelen en motieven van de machthebbers.[133] De ervaringen, motieven en handelingen van degenen die opgesloten zaten, kregen minder aandacht. Uitzonderingen hierop zijn onder andere Catharina Lis en Hugo Soly

[126] Marlou Schrover, 'Hidden professions? Female 'placers' of domestic servants in nineteenth century Dutch cities' in: Robert Beachy, Beatrice Craig and Alistair Owens eds., *Women, business and finance in nineteenth century Europe* (Oxford/ New York 2005) 167-181.
[127] Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *The rise of caring power. Elisabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999) 152-156; Hoekstra, *Het hart van de natie*, 7; Barbara Henkes, 'Gedreven door nood of avonturenlust? Mobiliteit en respectabiliteit van jonge, ongehuwde vrouwen in de eerste helft van de twintigste eeuw' in: Barbara Henkes, Marlou Schrover, Ariadne Schmidt en Margrith Wilke eds., *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (Amsterdam 2001) 123-153, aldaar 128-130.
[128] Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 152.
[129] Henkes, 'Gedreven door nood', 130-131; Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Proefschrift Amsterdam 1995) 42-45.
[130] De Koster e.a., 'Removing local nuisances', 136-137.
[131] De Koster e.a., 'Removing local nuisances', 137; Gregory Vercauteren, 'De zorg voor behoeftige ouderen te Antwerpen in de negentiende eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 31: 1/2 (2001) 253-281.
[132] De Koster e.a., 'Removing local nuisances', 137-138.
[133] Tim Hitchcock en Robert Shoemaker, *London lives. Poverty, crime and the making of a modern city, 1690-1800* (Cambridge 2015) 12 en 15-16.

en Edward Thompson, Eric Hobsbawn en Raphael Samuel.[134] Laatstgenoemde was de oprichter van het History Workshop Journal waarheen vele historische artikelen hun weg vonden.[135]

De overheersende top-down benadering had uiteraard te maken met de aanwezige bronnen. Deze bevatten vooral informatie over de maatregelen, intenties en doelen van de staat en andere actoren die bij de aanpak van armoede en (kleine) criminaliteit betrokken waren. Over de motieven en belevingswereld van degenen die het onderwerp van deze maatregelen en bijbehorende instituties waren, is veel minder te vinden. Dit is in het bijzonder het geval als het de allerarmsten betrof. Laatstgenoemden hebben, zo zij al konden schrijven, immers nauwelijks schriftelijke bronnen nagelaten.

Een andere factor was de invloed van theoretici als Michel Foucault en Jürgen Habermas met hun focus op de macht van het discours. Vooral de theorie van Foucault over 'Le grand renfermement', de massale opsluiting van mensen die afweken van de norm, is van grote invloed geweest op de dominantie van het top-down perspectief in de sociale geschiedenis.[136] De daarmee gepaard gaande overgang van lijfstraffen naar opsluiting zag Foucault, anders dan Elias in zijn beroemde boek over het civilisatieproces, niet als een blijk van meer beschaving. Hij beschouwde deze integendeel als een veelomvattender en subtielere vorm van machtsuitoefening.[137] Foucaults concept van macht als een overal aanwezige, veelomvattende en productieve kracht had veel invloed. In de decennia daarna zetten historici en juristen vraagtekens bij zijn voorstelling van opsluiting als een abrupte breuk met het verleden en zijn gebrek aan aandacht voor de onbedoelde effecten van beleid.[138]

Neomarxistisch geïnspireerd onderzoek bracht het ontstaan van de gevangenissen vooral in verband met de opkomst van een kapitalistische economie en de noodzaak van een gedisciplineerd arbeidsleger.[139] Ook daar lag het accent op de motieven van de autoriteiten en kwamen gevangenen en andere opgesloten personen hoofdzakelijk als lijdend voorwerp ter sprake.

Agency

Met de 'new history from below' is het perspectief van de armen zelf (weer) meer in de historische belangstelling komen te staan.[140] Voorbeelden hiervan zijn de studies naar de

---

[134] Zie onder meer Catharina Lis & Hugo Soly *Te gek om los te lopen. Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout 1990); Edward Palmer Thompson, *The making of the English working class* (Londen 1963) en Eric Hobsbawn, *Bandits*, (New York 1969).

[135] Tim Hitchcock e.a., *London lives*, 12.

[136] Zie diverse publicaties van Michel Foucault o.a. over de geschiedenis van de waanzin: *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique* (Parijs 1961) en die van de gevangenis in *Surveiller et punir* dat in 1975 het licht zag.

[137] Norbert Elias, *Het civilisatieproces I en II. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen, onderzoekingen* (vert. Willem Kranendonk en anderen, deel1 en Han Israëls, deel 2, vierde druk Utrecht 1984).

[138] Zie onder andere Pieter Spierenburg, *The prison experience. Disciplinary institutes and their inmates in early modern Europe* (Amsterdam 1991) 2-4; David Garland, *Punishment and modern society* (Chicago 1990) 19-21; Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 761.

[139] Helen Johnston, 'Histories of punishment and control' in: Helen Johnston eds., *Punishment and control in historical perspective* (Basingstoke 2008) 1-11, aldaar 4; George Rusche en Otto Kirchheimer, *Punishment and social structure* (Columbia 1939).

[140] Tim Hitchcock, 'A new history from below', *History Workshop Journal* 57:1 (2004) 294-298.

pauperletters die leidde tot de introductie van het concept pauper agency.[141] In hoofdstuk 2 komt uitgebreid aan de orde hoe ik dit concept in deze dissertatie wil gebruiken aan de hand van een overzicht van de historiografie. Hier volsta ik met een korte definitie van pauper agency als het vermogen om de in een bepaalde maatschappelijke context aanwezige instituties en maatregelen te benutten voor eigen (kortetermijn)doelen. De doelen van de armen stonden meestal in het teken van hun overleving.

Hiermee doet een tweede concept dat een belangrijke rol speelt in de historiografie over de overlevingsstrategieën van arme mensen zijn intrede: 'economy of make shift'. Olwen Hufton introduceerde dit begrip om aan te geven van welke legale en illegale tactieken en strategieën de armen in achttiende-eeuws Frankrijk gebruik maakten in de strijd om hun bestaan.[142] Voorbeelden van legale tactieken waren (seizoens-)arbeid, migratie, verhuizing, inwoning en het doen van een beroep op de armenzorg. Bedelen, diefstal, helen, smokkelen en prostitutie waren voorbeelden van illegale, of al naar gelang de bestaande regelgeving, onoorbare tactieken. In de Nederlandse literatuur is scharreleconomie de gangbare term.[143]

Onderzoekers als Deborah Simonton en Anne Montenach voegden aan het concept agency nog een dimensie toe: die van gender. Want arme vrouwen hadden, behalve met een positie in de marges van de samenleving, ook met verwachtingen over hoe zij zich als vrouw hoorden te gedragen te maken.[144] Bovengenoemde studies richtten zich vooral op Groot-Brittannië en de vroegmoderne tijd. Voor Nederland in de negentiende eeuw is het bestaan en de implicaties van (pauper en gender) agency nog nauwelijks onderzocht. Omdat agency zo sterk afhankelijk is van context, is het interessant om te kijken hoe het zich manifesteerde in een andere periode en regio.

In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw vonden veel veranderingen plaats. Industrialisatie, urbanisatie en verpaupering leidden tot ontstaan van de 'sociale quaestie', een uitbreiding van de liefdadigheidsinitiatieven en de start van sociale wetgeving. Verruiming van het kiesrecht leidde uiteindelijk tot algemeen mannen en vrouwenkiesrecht en het kostwinnermodel verspreidde zich naar steeds bredere lagen van de samenleving.

Doel casestudie vrouwen en de RWI

Met deze casestudie naar de vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een RWI terechtkwamen, wil ik aantonen dat de relatie tussen de formele doelstelling van de RWI en de praktijk, tussen normen en gedrag en tussen slachtoffers en daders, complexer was dan top-down of bottom-

[141] Zie onder andere Jeremy Boulton, '"It is extreme necessity that makes me do this". Some "survival strategies" of pauper households in London's West End during the early eighteenth century', *International Review of Social History* 45 (2000) 47-69; Peter Jones, '"I cannot keep my place without being deascent". Pauperletters, parish clothing and pragmatism in the south of England, 1750-1830', *Rural History* 20:2 (2009) 31-49; Thomas Sokoll, 'Negotiating a living. Essex pauper letters from London, 1800-1834', *International Review of Social History* 45 (2000) 19-46.

[142] Olwen Hufton, *The poor of eighteenth-century France 1750-1789* (Oxford, 1974) 69-127.

[143] Björn Gallée en Jaap Ligthart, 'Gelegenheid maakt de dief, de inzet van vermogenscriminaliteit als overlevingsstrategie in Rotterdam, 1812-1820', *Stadsgeschiedenis* 10:2 (Hilversum 2015) 117-132, aldaar 117.

[144] Anne Montenach en Deborah Simonton, 'Introduction gender, agency and economy. Shaping the eighteenth-century European town' in: Deborah Simonton en Anne Montenach eds., *Female agency in the urban economy. Gender in European towns*, *1640–1830* (New York 2013) 1-14.

up.[145] Onderzoek naar de achtergronden en lotgevallen van de vrouwen die in een rijkswerkinrichting terechtkwamen, kan meer inzicht geven in de interacties tussen dit soort instituties en de overlevingsstrategieën van arme vrouwen rond de eeuwwisseling. Vrouwen maakten slechts een klein onderdeel van de totale populatie van de RWI's uit: variërend van rond de tien procent in de beginjaren tot twee á drie procent in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw. In totaal ging het in deze onderzoeksperiode van 48 jaar om 1029 vrouwen. Het gemiddelde aantal mannen dat in Veenhuizen verbleef, schommelde tussen 1887 en 1903 rond de 3000 per jaar.[146] Dit maakt de vraag waarom vrouwen in de RWI terechtkwamen niet minder interessant en geen reden 'to count en subsequently discount' de opgezonden vrouwelijke bedelaars, zwervers en 'dronkaards', om een verwijzing naar veel gebruikt citaat te gebruiken.[147]

Was in de negentiende-eeuwse context van economische onzekerheid en schaarse voorzieningen, de rijkswerkinrichting voor arme, oude en 'deviante' vrouwen misschien de enige plek waar zij in geval van nood terechtkonden? En gaven sommigen onder hen misschien de voorkeur aan een RWI boven de armenzorg, zo zij daar al welkom waren? Wat was vervolgens de reactie van de wetgever en andere betrokkenen bij de opsluiting van deze vrouwen? Berustten zij erin of pasten zij hun beleid aan?

1.4 Methode en bronnen

Bij het schrijven van een *history from below*, het blootleggen van de ervaringen van de armen, de zwervers, bedelaars en prostituees, zijn historici afhankelijk van de informatie die de instituties waarmee zij in aanraking kwamen hebben nagelaten. Voorbeelden hiervan zijn rechtbanken, gevangenissen, politie, 'krankzinnigengestichten', armenzorginstellingen en liefdadigheidsverenigingen. De informatie die deze instellingen over hen vastlegden was grotendeels ingegeven door hun doelen: bestraffing, disciplinering, verbetering, ondersteuning of verheffing, al naar gelang de betrokken instantie en de periode van optekening. Daarbij is de gevonden informatie behalve gekleurd, vaak schaars en fragmentarisch. Dit maakt het ingewikkeld, maar, naar ik hoop aan te tonen, niet onmogelijk om de agency van de RWI-vrouwen in de interactie met deze instituties te ontsluieren. Want soms klinkt hun stem door in de aantekeningen van de instanties en organisaties waarmee zij in aanraking kwamen.

---

[145] Laura Nys, 'Distance and proximity. Interpersonal relations between pupils and educators in the Belgian reform school of Mol (1927-1960)', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 25:1 (2021) 5-28; Laura Nys, Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965 (Proefschrift Universiteit Gent 2020).

[146] Jan A. Bientjes en Henricus R. Offerhaus, *De Rijkswerkinrichtingen Veenhuizen, in hun oorsprong en wettelijke organisatie geschetst* (Assen 1904) 59; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime,* 32.

[147] Jenny Kermode and Garthine Walker, 'Introduction' in: Garthine Walker and Jenny Kermode, *Women, crime and courts in early modern England* (London 1994) 1-25, aldaar 4; onder andere geciteerd in Sanne Muurling, *Everyday crime, criminal justice and gender in early modern Bologna* (Leiden 2021).

De vrouwelijke bedelaars, landlopers en 'openbare dronkaards' hebben verschillende sporen achtergelaten in de archieven van de instanties en organisaties die zij op hun pad aantroffen. De hieronder genoemde bronnen zijn gebruikt om het profiel en de ervaringen van de vrouwen die in deze dissertatie centraal staan in kaart te brengen en om hun trajecten naar, in, en uit de RWI te volgen. Via de combinatie van de top-down en bottom-up perspectieven die deze bronnen bevatten, hoop ik de diverse vormen en elementen van hun agency bloot te leggen.

Figuur 1.1. Schema instellingen en instituties waar RWI-vrouwen mee te maken kregen

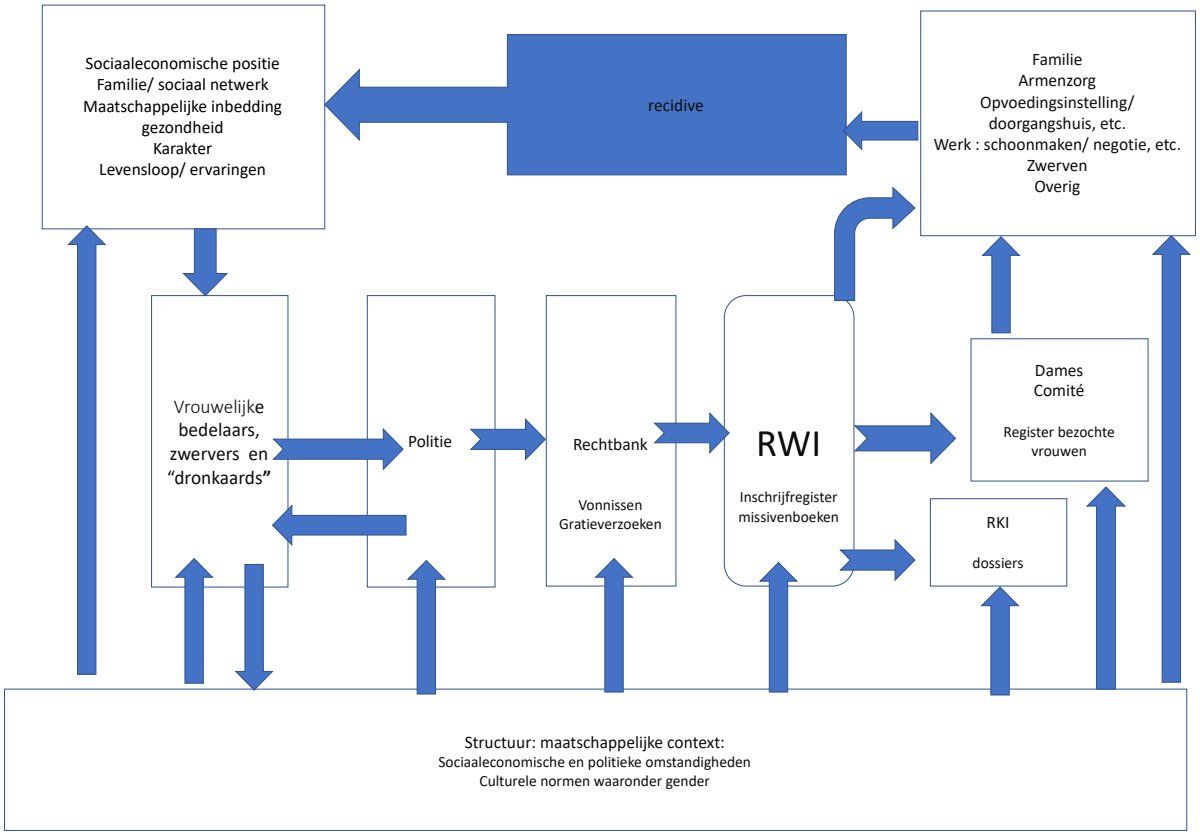

Beschrijving en waardering bronnen

De vijf inschrijfboeken van de rijkswerkinrichting vormen het uitgangspunt voor dit onderzoek. Hierin staan alle vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een rijkswerkinrichting terechtkwamen geregistreerd. De onderzoeksperiode eindigt in 1934: vanaf dat moment kwamen er nog maar sporadisch vrouwen in een RWI terecht. Boek 1 tot en met 3 bevatten de inschrijvingen van de vrouwen die zijn opgenomen voor bedelen en zwerven. Deze beslaan de periodes 1886-1892 (boek 1), 1892-1907 (boek 2) en 1907-1954 (boek 3). Boek 4 (1887-1898) en 5 (1899-1934) bevatten de inschrijvingen van de vrouwen die vastzaten voor openbare dronkenschap.[148] Het archief bevat ook een (incompleet) overzicht van uitgaande en ingekomen stukken (missivenboeken) over respectievelijk de periodes 1890-1894 (uitgaande stukken), 31-12-1900

[148] Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), nummer toegang 3.05.06, inventarisnummers 1 tot en met 5.

tot oktober 1901, 1906-1907 en 1910- 5 februari 1916 (ingekomen stukken). Deze bestrijken dus slechts een deel van de onderzochte periode. Zij bevatten een korte (soms wat uitgebreidere) beschrijving van de correspondentie met onder andere het ministerie van Justitie en bieden onder meer informatie over de dagelijkse praktijk en het regime in de RWI.[149] Het in hoofdstuk 5 geschetste algemene profiel van de vrouwen is gebaseerd op alle vrouwen, die in de periode 1886-1934 waren ingeschreven voor bedelen en zwerven en openbare dronkenschap.

Aard en omvang van de informatie in bovengenoemde bronnen is uiteraard ingegeven door wat de staat en de RWI zelf belangrijk vonden.[150] De inschrijfboeken bevatten voor alle vrouwen naast hun naam, geboortedatum en -plaats, namen van de ouders, burgerlijke staat, religie, genoten onderwijs, plaats en datum van veroordeling, duur opgelegde straf, start- en einddatum van de straf, eventuele afwijkingen en de reden daarvan, eventueel overlijden en een signalement (bijvoorbeeld kleur haar, wenkbrauwen en ogen of vorm gelaat). Daarnaast was voor sommige vrouwen een beroep en/of een woon- of vertrekplaats genoteerd.[151] Gedrag was vaak wel, maar niet consequent opgetekend. Een kopje 'aanmerkingen' bevat diverse soorten informatie onder andere over ziektes, meegebrachte of in de RWI geboren kinderen, overplaatsingen naar een rijkskrankzinnigeninrichting en (soms) straffen binnen of buiten de RWI. Onder 'bijzondere teekenen' staan allerlei fysieke kenmerken of beperkingen vermeld zoals littekens, ontbrekende ledematen, doofheid, slechtziendheid en problemen met het bewegingsapparaat (mank lopen, kruk nodig). Na 1907 stonden met enige regelmaat ook straffen voor andere delicten genoteerd, meestal zonder deze concreet te noemen. Ook was vaker een adres vermeld en soms een familielid (met adres).

Voor mannen en vrouwen was hetzelfde intakeformulier van toepassing: bij beroep werd bijvoorbeeld ook gevraagd naar militaire rang. Zoals uit bovenstaande blijkt, was niet alle informatie even consequent genoteerd. In geval van twijfel is de informatie gecontroleerd via genealogische zoeksystemen (*wiewaswie* of regionale genealogische bronnen, zoals *alle groningers* en *alle friezen)*. Niet alle vrouwen zijn hierin terug te vinden.

Het lijkt er sterk op dat een deel van de informatie gebaseerd was op mededelingen van de betreffende vrouw zelf. Een ander deel berustte waarschijnlijk op de observatie van degenen die hen inschreven. Namen zijn soms fonetisch weergegeven. De recidive van de voor bedelarij of landloperij veroordeelden was, een enkele (achterhaalde) uitzondering daargelaten, in de meeste gevallen correct weergegeven.

Het meest onbetrouwbaar zijn de gegeven lichaamslengtes. Waarschijnlijk werden de vrouwen bij aankomst opgemeten. In veel gevallen varieerde de lengte voor dezelfde vrouw per opname met meerdere centimeters naar beneden of naar boven. Dat de lengte met enkele centimeters daalt in de loop der jaren is aannemelijk, maar een even regelmatig aangetroffen stijging is onwaarschijnlijk. Lengte is een indicator van de omstandigheden waarin iemand is opgegroeid. Een gunstige leefomgeving tijdens de jeugd leidt over het algemeen tot langere mensen en heeft een gunstig effect op de levensduur.[152] Mede om die reden mag deze factor

[149] NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.05.06, inv.nr. 8 (twee delen) en 9 (drie delen).
[150] Vercammen, Leven aan de rafelrand? 106.
[151] Vertrekplaats was de plaats waarheen de betreffende vrouw na haar vrijlating dacht te vertrekken.
[152] Kristina Thompson, Vincent Tassenaar, Sietske Wiersma & France Portrait, 'Early-life conditions, height and mortality of nineteenth-century Dutch vagrant women', *The History of the Family* 28:2 (2023) 309-338, aldaar 310.

zich in de belangstelling van historisch demografen verheugen.[153] Vanwege de onbetrouwbaarheid van de gegeven lengtes in het RWI-register en omdat lengte niet relevant is voor mijn onderzoeksvraag, heb ik die niet in de analyses betrokken.

Sommige informatie was waarschijnlijk nodig om de betreffende persoon te identificeren, zoals haarkleur en andere uiterlijke kenmerken en 'bijzondere teekenen'. Rik Vercammen vond vergelijkbare informatie in de intakeformulieren van de mannelijke landlopers in België. Hij meent dat dit behalve met identificatie, ook te maken kan hebben gehad met de heersende ideeën over fysieke degeneratie, waartoe Lombroso met zijn l'uomo delinquente de aanzet had gegeven.[154]

De vraag of een vrouw onderwijs had genoten was van belang om te bepalen of zij in aanmerking kwam voor onderricht in lezen, schrijven en rekenen.[155] Het vaststellen van de religie was nodig voor de indeling van de slaapzalen en voor de begeleiding door de diverse geestelijken die aan de RWI verbonden waren. De vrouwen sliepen naar religie gescheiden onder supervisie van een 'zaalopzichteres' van hun eigen geloof. Woonplaats, beroep en huwelijkse status vormden een indicatie voor de maatschappelijke positie van de betreffende vrouw. Informatie over onderwijs of beroep kon van pas komen bij het bepalen van (het niveau en de aard van) de werkzaamheden in de RWI. Informatie over gedrag, recidive en eventuele straffen was uiteraard van belang om te bepalen in hoeverre de RWI erin slaagde één van haar belangrijkste doelstellingen, namelijk verbetering, te realiseren. Een vertrekplaats was nodig om te weten waar het door de zogeheten 'verpleegden' verdiende geld na afloop van hun straftijd heen moest. De RWI maakte deze 'uitgaanskas' bij voorkeur over naar de gemeente waarheen de verpleegden na afloop van hun straftijd terugkeerden. Doel hiervan was te voorkomen dat zij het geld onderweg opmaakten en meteen weer ten laste van de armenzorg kwamen of gingen bedelen. Deze vertrekplaats was echter vaak niet ingevuld.

De grotendeels kwantitatieve informatie uit de inschrijfboeken is vervolgens verrijkt met informatie verkregen uit andere bronnen. Om te kijken hoe arrestatie en veroordeling tot opzending in de praktijk in zijn werk ging, is een steekproef getrokken uit de vonnissen van de rechtbanken Amsterdam, Den Haag, Heerenveen en Utrecht. Dit waren de arrondissementsrechtbanken die de meeste veroordelingen voor opzending naar de RWI (voor bedelen en zwerven) op hun conto hadden staan. Startend in 1887 (het inschrijfregister begint in september 1886), heb ik de vonnissen om en om over een periode van steeds vijf jaar bestudeerd, namelijk over de jaren 1887-1891, 1897-1901, 1907-1911, 1917-1921 en 1927-1931.

[153] Erik Beekink & Jan Kok, 'Temporary and lasting effects of childhood deprivation on male stature. Late adolescent stature and catch-up growth in Woerden (The Netherlands) in the first half of the nineteenth century', *The History of the Family* 22: 2-3 (2017) 196-213; Thompson e.a., 'Early-life conditions, height and mortality', 309-338.
[154] Vercammen, Leven aan de rafelrand? 106.
[155] Zie hoofdstuk 4: vrouwen onder de 40 konden enkele uren onderwijs volgen.

Tabel 1.1 Steekproef vonnissen tot opzending van vrouwen naar een RWI voor bedelarij en landloperij van vier arrondissementsrechtbanken 1886-1934

Rechtbank	Periode steekproef	Totaal aantal vonnissen tot opzending per rechtbank 1886-1934	Aantal vonnissen in de steekproef
Den Haag	1887-1931	401	195[156]
Utrecht	1887-1931	248	121[157]
Amsterdam	1887-1929[158]	155	114[159]
Heerenveen	1887-1909[160]	122	103[161]
Totaal	1887-1931	926	533

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 1-5 (1886-1934).

Uit bovenstaande tabel blijkt dat 57 procent (926) van alle 1612 vonnissen voor bedelen en landlopen uitgesproken was door één van de bovengenoemde vier rechtbanken. Van deze 926 vonnissen zijn 533 (25 vonnissen zijn niet teruggevonden) opgenomen in de steekproef: een derde van alle vonnissen (1612) tot opzending voor bedelarij en landloperij in de periode 1886-1934. Ik heb geen steekproef getrokken uit de vonnissen van degenen die voor openbare dronkenschap vastzaten. Deze vonnissen werden uitgesproken door de kantongerechten. De vonnissen van de kantongerechten in Amsterdam, waaronder vele zaken over de opzending voor dronkenschap van de hier besproken vrouwen, zijn verloren gegaan.

Een derde bron vormen de dossiers van de vrouwen die om gratie vroegen. Deze bevatten informatie over de reden dat zij in de RWI terecht waren gekomen. Zij geven ook antwoord op de vraag hoe justitie en politie tegen hen aankeken en welke argumenten deze vrouwen naar voren brachten om hun verzoek gehonoreerd te krijgen. Minimaal 74 vrouwen hebben tussen 1886 en 1934 een gratieverzoek ingediend. Minimaal omdat alleen de gehonoreerde gratieverzoeken redelijk systematisch aangetekend zijn in de inschrijfregisters van de RWI. Minder consequent was het personeel van de RWI in het vermelden van afgewezen gratieverzoeken. Een aantal daarvan zijn gevonden via de inschrijfregisters, andere ben ik op het spoor gekomen via aanvullende bronnen. Waarschijnlijk zijn er veel meer verzoeken tot gratie gedaan dan in dit onderzoek betrokken zijn. Om die reden is er niets te zeggen over het totale aantal gratieverzoeken en al helemaal niet over de verhouding tussen wel en niet gehonoreerde verzoeken. In totaal is van 63 vrouwen een dossier gevonden. De analyse in

[156] Van de in totaal 201 vonnissen tot opzending in de steekproefperiode zijn zes niet teruggevonden in het archief van de arrondissementsrechtbank van Den Haag.
[157] Van de in totaal 128 vonnissen in de steekproefperiode zijn er zeven niet in het archief van de arrondissementsrechtbank van Utrecht teruggevonden.
[158] In de periode 1929-1931 heeft de rechtbank van Amsterdam geen vrouwelijke bedelaars en zwervers tot de RWI veroordeeld.
[159] Van de in totaal 124 vonnissen in de steekproefperiode zijn er tien niet in het archief van de arrondissementsrechtbank van Amsterdam teruggevonden.
[160] Na 1909 (in ieder geval tot 1934) heeft rechtbank van Heerenveen geen vrouwelijke bedelaars en zwervers tot de RWI veroordeeld.
[161] Van de in totaal 105 vonnissen in de steekproefperiode zijn er 2 niet teruggevonden in het archief van de arrondissementsrechtbank van Heerenveen.

hoofdstuk 7 heeft betrekking op 70 dossiers omdat voor vier vrouwen meerdere dossiers zijn gevonden.[162]

Als vierde omvangrijke bron zijn de dossiers van de vrouwen die waren overgeplaatst naar één van de drie rijkskrankzinnigeninrichtingen (RKI) geraadpleegd. Zij bieden inzicht in de vraag waarom zij in de RWI waren beland en in de reden van overplaatsing. Rond de laatste eeuwwisseling zijn psychiatrische dossiers bij sociale historici in de belangstelling komen staan als een belangrijke bron voor de 'history from below'. Ook deze bieden, hoewel grotendeels via de aantekeningen van anderen, informatie over mensen die zelf nauwelijks geschreven bronnen hebben nagelaten. De bestudering van de dossiers zorgde daarbij ook voor meer aandacht voor contextuele factoren.[163] Tot medio twintigste eeuw bepaalden vooral de psychiaters welke informatie in de dossiers terechtkwam. Naast aantekeningen over het gedrag, de lichamelijke en psychische toestand van de patiënt en eventuele behandelingen, bevatten de dossiers standaard 'staten van inlichtingen'. Dit waren voorgedrukte formulieren met vragen over onder meer de gezondheid van familie, opvoeding, eventuele ziekten, het tijdstip dat de eerste verschijnselen zich openbaarden, het beloop hiervan en de reden voor opname. Tot slot kwamen soms ook brieven van familieleden, statussen van instellingen waar de patiënt eerder had verbleven en andere correspondentie in het dossier terecht.[164]

Zoals in tabel 1.2. te lezen is, waren in totaal 93 vrouwen rechtstreeks vanuit de RWI overgeplaatst naar één van de RKI's, waarvan 92 vrouwen die voor bedelen en zwerven vastzaten. De dossiers van deze vrouwen zijn bewaard in het Noord Hollands Archief (NHA) in Haarlem (de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik) en in het Brabants Historisch Informatiecentrum (de rijkskrankzinnigeninstellingen in Grave en Woensel) in Den Bosch. Deze dossiers zijn vooral interessant omdat zij, naast informatie over hun ziektes, meer kwalitatieve informatie geven over hun levensloop. Van de 93 overgeplaatste vrouwen zijn 78 dossiers teruggevonden. Daarnaast zijn ook negen dossiers gevonden van vrouwen die niet rechtstreeks vanuit de RWI, maar op een later of eerder moment in hun leven in een RKI belandden. De hierin gevonden informatie is, indien relevant, verwerkt in hoofdstuk 5 over het profiel van de RWI-vrouwen.

Tabel 1.2 Vrouwen vanuit de RWI naar een rijkskrankzinnigeninrichting overgebracht 1886-1934 uitgesplitst naar delict en periode

Overgeplaatste vrouwen	**1886-1907**	**1907-1934**	**1886-1934**
Bedelen en zwerven	53 (8%)	39 (22%)	92 (9%)
Openbare dronkenschap	1	-	1
Ontbrekende dossiers	2	13	15
Geraadpleegde dossiers	52	26	78

Bron: NL-HaNA, rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 1-5 (1886-1934).

[162] Ik heb voor de gratieverzoeken geen tabel opgenomen. Een onderscheid tussen voor en na 1907 is hier minder relevant en er ontbreken (hoogstwaarschijnlijk) ook te veel verzoeken (van degenen die waren afgewezen) om iets over de verhouding tussen wel en niet gehonoreerd te kunnen zeggen.
[163] Joost Vijselaar, *Het gesticht, enkele reis of retour* (Amsterdam 2010) 13-14.
[164] Vijselaar, *Het gesticht,* 16-19.

De bestudeerde dossiers bevatten vrijwel altijd een intakeformulier van de betreffende RKI en een overdrachtsformulier (staat van inlichtingen) van de RWI. In dat laatste formulier is meestal de reden van overplaatsing te vinden en informatie over het ontstaan en beloop van de symptomen. De intakeformulieren van de RKI bevatten standaardvragen over levensloop, eventuele ziektes in het verleden, ouders en krankzinnigheid of andere ziektes in de familie. Deze informatie was ongetwijfeld van belang om de oorzaak van de psychiatrische aandoening te detecteren: omgevingsfactoren of erfelijkheid (of beiden).

De intakeformulieren (en de overdrachtsformulieren) zijn soms redelijk goed, maar regelmatig ook slecht ingevuld. Dit laatste kwam waarschijnlijk doordat de patiënt niet in staat was de vragen goed te beantwoorden en de gevraagde informatie niet elders te achterhalen was. Dat betekent dat de hoeveelheid informatie in de dossiers sterk wisselt en niet altijd betrouwbaar is, nog afgezien van de (subjectieve) interpretatie door arts of patiënt zelf. De omvang van de dossiers verschilt sterk: soms bevatten deze alleen een intake-formulier. Andere dossiers zijn omvangrijk: pagina's lange beschrijvingen van de geestestoestand van de patiënt en soms brieven van geraadpleegde instanties (een onderwijzer of dokter) of familie. Af en toe bevatten de dossiers brieven aan familieleden die blijkbaar nooit verstuurd waren. Alle brieven van de patiënten moesten namelijk ter goedkeuring aan de psychiater voorgelegd worden.[165] Een korte autobiografie van de patiënt, ongetwijfeld in opdracht van de arts geschreven, maakte eveneens vaak deel uit van de dossiers.

De aantekeningen van het Leidse damescomité, dat gelieerd was aan het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG), vormen een laatste substantiële bron.[166] Dit damescomité bezocht de vrouwen in de RWI aan de vooravond van hun vertrek om hen te helpen bij hun terugkeer in de samenleving. De leden van dit comité hielden een register bij van deze ontmoetingen. Hun aantekeningen geven inzicht in de wisselwerking tussen de problemen en wensen van de ingesloten vrouwen en de oplossingen die in die tijd voorhanden waren. Het register loopt van 1892 tot 1918. Op basis van de aantekeningen in dit register is in 358 gevallen enig contact geweest tussen een RWI-vrouw en één van de leden van het comité. Van 278 vrouwen is de naam teruggevonden in het register waarvan 56 namen één of meerdere malen terugkomen. In zeven gevallen zijn vrouwen niet bij naam genoemd en in twee gevallen is de naam niet teruggevonden.

Ook de informatie in dit register is sterk wisselend van aard en incompleet. Ontslagdata worden bijvoorbeeld soms wel, maar vaker niet vermeld. De aantekeningen zijn niet altijd eenduidig te interpreteren. Regelmatig is onduidelijk of er sprake is geweest van hulp door het comité en zo ja, waaruit deze bestond. In bijna de helft van de casus werd volstaan met zeer korte mededelingen zoals 'gaat naar Utrecht', 'keert terug naar haar man', 'bezorgd', 'nog hechtenis', 'niets nodig, 'geen hulp gewenst' of 'als naaister naar Rotterdam'. Er zijn verwijzingen naar eerdere contacten die niet geregistreerd zijn. Zo duikt Antonia Hagelvlag in 1903 voor het eerst op in het register van het comité met de aantekening: '17e maal […], meerdere malen voortgeholpen zonder resultaat dus deden we er niets aan.'[167] Dit betekent dat er met meer vrouwen (en vaker) contact geweest was dan het register vermeldt. Dit blijkt ook

[165] Noord-Hollands Archief (NHA), Haarlem, toegang 88 Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inventaris 101.
[166] BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081.
[167] BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, nummer 86.

uit de jaarverslagen van het NGZVG. Het verslag over 1895 meldt bijvoorbeeld dat het Leidse comité 48 vrouwen heeft geholpen met kleding of een kleine geldelijke gift, terwijl in dat jaar slechts elf vrouwen in het register van het damescomité vermeld staan.[168]

Aanvankelijk zijn de aantekeningen per vrouw genummerd, maar later gaan vaak meerdere vrouwen schuil achter één nummer. De periode 1909 tot eind 1912 ontbreekt: 'na geruime tijd wil het damescomité van zedelijke verbetering van gevangenen het inschrijven in dit register hervatten en begint met P. Nierstrasz.'[169] Een reden voor dit intermezzo is niet gegeven. Dit betekent niet dat er in die periode geen contact was geweest. In het jaarverslag over 1911 staat over het Leidse Comité bijvoorbeeld te lezen:

> Wij bezochten geregeld op onze beurt de uitgaande vrouwen der Rijkswerkinrichting, zij bedankten op enkelen na voor onze hulp, wel waren zij gevoelig voor ons bezoek en onze toespraken. Eén vrouw wenschte in Rotterdam te gaan wonen, zou door bemiddeling van het Heilsleger waar wij een kleine tegemoetkoming voor beloofden, Rotterdams burgeres worden maar spoedig bleek dat haar geestvermogens zóó ziek waren dat zij in inrichting van rijkswege is geplaatst.[170]

Slechts een deel van de vrouwen wier straftijd was afgelopen in de periode dat het comité actief was, komt voor in het register. Vanaf de startdatum van de aantekeningen, half februari 1892, tot juni 1909 passeren 257 vrouwen de revue. In die periode kwamen 1200 vrouwen vrij (852 voor bedelen en landloperij en 348 voor dronkenschap): slechts ongeveer een vijfde van hen komt terug in de aantekeningen van het comité. Zoals boven aangegeven, hoeft dit niet te betekenen dat er in al die andere gevallen geen contact geweest was. De criteria op basis waarvan vrouwen in het register vermeld werden, zijn niet duidelijk. Het register bevat namelijk ook namen van vrouwen die geen hulp wilden of dit (in eigen ogen of in die van het comité) niet nodig hadden. Dat geldt ook voor vrouwen die alweer op de nominatie voor 'wederopzending' stonden, nog een andere straf moesten uitzitten of al geruime tijd vóór de datum van vrijlating overgeplaatst waren naar Medemblik. Het is aannemelijk dat één van de redenen voor het bijhouden van het register het bewijzen van het bestaansrecht van het comité was. Hiermee kon dit comité haar bijdrage aan de 'zedelijke verbetering' van de RWI-vrouwen aantonen en aanspraak maken op eventuele bijdragen van het NGZVG. Andere redenen kunnen zijn: inzicht in de problemen en behoeften van de vrouwen en de wens overzicht te houden van hun acties. Er is sprake van verschillende handschriften in het register. De onvolledigheid van de notities en de aanwijzingen dat meer vrouwen hulp ontvangen hadden dan was aangetekend, duiden erop dat het comité het verlenen van daadwerkelijke hulp belangrijker vond dan een grondige registratie hiervan.

Vanaf 1913 tot april 1918, het tijdstip waarop de aantekeningen stoppen, zijn er relatief veel meer vrouwen terug te vinden in het damesregister: 101, bijna driekwart van de 137 vrouwen die vrijkwamen. In deze periode zaten veel minder vrouwen opgesloten zodat het wellicht gemakkelijker was om deze te ontmoeten of te registreren.

---

[168] BHIC, toegang 204, inv.nr. 3 (Jaarverslag 1895) 77.
[169] BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 137; Pauline Nierstrasz is één van de leden van het damescomité.
[170] BHIC, toegang 204, inv.nr. 3 (Jaarverslag 1911).

Tabel 1.3 Aantal RWI vrouwen genoemd in het damesregister 1892-1918

Periode (in register van het damescomité)	Totaal aantal ontslagen uit de RWI	Waarvan genoemd in het register van het damescomité
1892-juni 1909, waarvan: • Bedelen/landlopen • Dronkenschap • Niet gevonden	1200 852 348	257 (21 %) 195 60 2
1913-maart 1918, waarvan: • Bedelen/landlopen • Dronkenschap • Anoniem	137 60 77	101 (74%) 38 56 7
Totaal	1337	358 (27%)

Bron: BHIC, toegang 204, inventaris 2081: register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting werden begeleid door het damescomité.

De poging in hoofdstuk 9 tot kwantificering van de aard en omvang van de contacten geven daarom slechts bij benadering een beeld van de daadwerkelijk plaatsgevonden contacten. Deze is vooral bedoeld om een indicatie te geven van de relatie tussen het soort problemen dat uit het register naar voren komt en de door het comité geboden hulp of bedachte oplossingen. De gevonden informatie is vooral in kwalitatief opzicht interessant.

Ten slotte is onder andere via het *Algemeen Politieblad* (jaargangen 1886-1910) nagegaan welke vrouwen ook veroordelingen hadden voor andere delicten.

Er is dus sprake van een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve methodes (mixed methods), met de nadruk op het laatste. De combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve benadering is cruciaal voor een goed begrip van de agency van vrouwen. Het levert een veel genuanceerder beeld op en beter inzicht in de sociaaleconomische en culturele omstandigheden die hieraan ten grondslag lagen.[171] Het kwantitatieve materiaal laat zien dat er veel oude en zieke vrouwen in de RWI terechtkwamen. Voor een antwoord op de vraag waarom dat zo was zijn aanvullende, kwalitatieve bronnen nodig. Deze bieden de mogelijkheid de ervaringen en motieven van deze vrouwen vanuit meerdere invalshoeken te benaderen. Over ongeveer de helft van de vrouwen is in één of meerdere van de aanvullende bronnen extra informatie gevonden. In die gevallen is de gevonden informatie gebruikt om een completer beeld te krijgen. Deze methode staat bekend als triangulatie: het beantwoorden van onderzoeksvragen met behulp van meerdere bronnen die verschillende perspectieven bieden.[172] Niet alle vrouwen komen in deze aanvullende bronnen voor. Het kwalitatieve bronnenmateriaal is bovendien verre van compleet en zeer wisselend in kwaliteit en omvang.

[171] Manon van der Heijden, 'Explaining crime and gender in Europe between 1600 and 1900' in: Manon van der Heijden, Marion Pluskota, and Sanne Muurling eds., *Women's criminality in Europe, 1600-1914* (Cambridge 2020) 26-45, aldaar 26.
[172] Catrien Bijleveld en Victor van der Geest, *Methoden en technieken van onderzoek in de criminologie* (Den Haag 2021) 88-89.

Met uitzondering van inschrijfregister drie zijn alle geraadpleegde bronnen openbaar toegankelijk. Inschrijfregister drie is tot 2030 beperkt openbaar omdat dit register tot 1954 loopt. Omdat mijn onderzoeksperiode in 1934 eindigt, is anonimiseren niet wettelijk verplicht. Zoals Laura Nys in haar proefschrift over jongeren die in een Belgische heropvoedingsinstelling voor jeugddelinquenten (1890-1965) terechtkwamen aangeeft, zijn er evenveel argumenten die tegen, als die voor anonimiseren pleiten.[173] Consideratie voor de gevoelens van eventuele nazaten kan een overweging zijn. Deze kunnen echter zowel positief als negatief zijn. In mei 2008 kopte het *Nederlands Dagblad* dat meer dan een miljoen Nederlanders, waaronder vele bekende schrijvers en politici, een voorouder hebben die in Veenhuizen vertoefd heeft.[174] Ook uit de populariteit van televisieprogramma's zoals *Verborgen Verleden* blijkt dat er veel interesse in het verleden van voorouders bestaat. Naar aanleiding van eerder gepubliceerde artikelen hebben enkele nazaten informatie opgevraagd over een voormoeder die in de RWI heeft gezeten. De vrouwen die in dit onderzoek centraal staan zijn inmiddels overleden. Dat geldt hoogstwaarschijnlijk ook voor hun directe nakomelingen. Het is aannemelijk dat emoties, naarmate verwanten verder van de betrokkenen afstaan, veel minder een rol spelen.

De vrouwen in deze studie hadden onevenredig vaak te kampen met armoede, ziekte, verlies en verdriet. Met hun in de ogen van tijdgenoten minder oorbare overlevingsstrategieën, toonden zij veerkracht en creativiteit. Anonimiseren suggereert, zoals de mening was van tijdgenoten, dat armoede en tegenslag aan henzelf te wijten waren (omdat zij onmatig en niet spaarzaam genoeg waren). Het veronderstelt bovendien dat zij die lijdzaam hadden moeten ondergaan. Dat een enkeling uit de bronnen in meer of mindere mate als onsympathiek naar voren kan komen, maakte hen niet wezenlijk verschillend van hun meer fortuinlijke tijdgenoten.

Mary Bosworth gaat in haar artikel 'The past as a foreign country' in op de methodologische problemen die komen kijken bij historisch onderzoek, in het bijzonder bij historisch-criminologische studies. Het gaat daarbij, zoals de titel impliceert, om het duiden van een in een andere tijd en plaats gebruikte taal waarin woorden en begrippen een andere betekenis kunnen hebben dan die wij er nu aan geven. Contextualiseren is daarom essentieel. Een andere belangrijke kwestie is dat de informatie incompleet is. Nog afgezien van het zoekraken van documenten, was de keuze om zaken op te tekenen en te archiveren ingegeven door de belangen, doelen en het perspectief van degenen die deze stukken opstelden. Bij criminologisch onderzoek waren dat bijvoorbeeld de rechtbanken, politiebureaus of verschillende overheden. Het perspectief van de gevangenen speelde daarin geen rol.[175] Tot slot spelen de visie en opvattingen van de onderzoeker die vanuit een geheel andere context het overgeleverde materiaal selecteert en beoordeelt een rol. Zijn of haar mening (en eventuele emoties) over de manier waarop actoren in het verleden handelden is eveneens van invloed.[176]

---

[173] Laura Nys, Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedings-instellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965 (Proefschrift Gent 2020) 32-35.

[174] Zie o.a. 'Een Drentse pauper als voorouder', *Nederlands Dagblad* (26 mei 2008) en 'Makkelijker zoeken in bevolkingsregister voormalige gemeente Norg: Had jij een voorouder in kolonie Veenhuizen?', *Dagblad van het Noorden* (30 juli 2020).

[175] Mary Bosworth, 'The past as a foreign country. Some methodological implications of doing historical criminology', *British Journal of Criminology* 41:3 (2001) 431-442, aldaar 434.

[176] Bosworth, 'The past', 437; Veerle Massin, 'Les archives psychiatriques: une occasion de saisir l'experience du patient (Belgique, entre-deux-guerres), *Santé mentale au Québec* 41:2 (2016) 83-100, aldaar 86.

Een recent voorbeeld is de discussie over slavernij of de Nederlandse (zogenoemde) politionele acties. In dat opzicht is geschiedonderzoek vergelijkbaar met culturele antropologie. Deze wetenschap moet ook zien om te gaan met meerdere perspectieven: dat van de bestudeerde mensen en dat van de onderzoekers zelf. Het verschil is dat wij niet kunnen communiceren met mensen uit het verleden en hooguit, als we geluk hebben, zoveel mogelijk bronnen voor zich en met elkaar kunnen laten spreken.

De manier waarop de verdachten zich presenteerden voor de rechtbank of bij de politie en de verhalen die zij vertelden, zijn meestal geen getrouwe weergave van hun werkelijke gevoelens en motieven. Dit is ook het geval als deze wel zo letterlijk mogelijk zijn opgetekend door de griffier. De doelen die zij wilden bereiken, zoals vrijspraak of opsluiting (dat in deze studie centraal staat), bepaalden hoe zij hun verhalen in de rechtbank vormgaven. Een voorbeeld hiervan is de studie van Nathalie Zemon Davies naar de verhalen, die veroordeelden in de zestiende eeuw in hun verzoeken om gratie aan de koning opdisten.[177] Dit vraagt om 'close reading' en 'thick desciption' of, in het Frans, 'l'étude fine': het toevoegen van zoveel mogelijk context aan de gebruikte teksten.[178]

Opbouw dissertatie

Hoofdstuk 2 bevat een uitgebreid overzicht van de historiografie over agency en aanverwante concepten zoals 'Eigensinn'. Op basis hiervan kom ik tot een definitie en operationalisering van het begrip agency die ik in de hoofdstukken 6 tot en met 9 toepas. Hoofdstuk 3 gaat in op de sociaaleconomische en maatschappelijke context: de structuur waarbinnen de agency van de RWI-vrouwen zich manifesteerde. Voor welke problemen stelde die hen en welke oplossingen maakte die tegelijkertijd mogelijk? Hoofdstuk 4 behandelt de specifieke institutionele context van de rijkswerkinrichtingen. Hoofdstuk 5 beschrijft het profiel van de RWI-vrouwen. Hoofdstuk 6 analyseert, op basis van een steekproef van de vonnissen, op welke wijze politie en justitie te werk gingen om te bepalen of opzending naar de RWI geboden was. Hoofdstuk 7 analyseert waarom en hoe sommige vrouwen, eenmaal in de RWI, op zoek gingen naar een weg uit de RWI. Hoofdstuk 8 beantwoordt de vraag waarom de RWI zoveel vrouwen (ongeveer tien procent) naar een RKI liet overplaatsen. Hoofdstuk 9 gaat in op de vraag waar de vrouwen na afloop van hun straftijd terechtkwamen en geeft daarmee ook inzicht in welke alternatieve oplossingen in die tijd mogelijk of door de vrouwen gewenst waren. De aantekeningen van het damescomité vormen hiervoor de belangrijkste bron. Hoofdstuk 10 bevat de belangrijkste conclusies.

[177] Nathalie Zemon Davies, *Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth century France* (Stanford 1987).
[178] Clifford Geertz, *The interpretation of cultures* (New York 1973); Bosworth, 'The past', 435; Massin, 'Les archives', 9.